

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ СТАТИСТИКАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

М.А.АБДУРАҲМОНОВ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СТАТИСТИКАСИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртларида илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

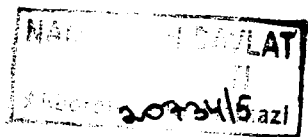
**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

M.A.ABDURAKHMONOV

STATISTICS OF AGRICULTURE

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Абдурахмонов М.А. Қишлоқ хўжалиги статистикаси - (ўқув қўлланма). -Т.: ТДИУ, 2004, — 96 бет.

Ўқув қўлланмада қишлоқ хўжалиги статистикасининг предмети ва унинг вазифалари, ердан фойдалиниш ва яроқли ерлар статистикаси, ҳосил ва ҳосилдорлик, чорвачилик статистикаси, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг таннархи ҳақида тушунчалар ёритилган.

Ушбу қўлланма олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг «Статистика» таълим йўналиши бакалаврлари, магистрлари, илмий ходимлари ва профессор-ўқитувчилари учун мўлжалланган.

Масъул муҳарирлар: и.ф.д, проф.Ш.Р. Холмўминов;

и.ф.н., доц. А.Х. Аюбжонов

Тақризчилар: и.ф.н., доц. Х. Хўжақулов;

и.ф.н., доц. Б. Ғоибназаров

Abdurahmonov M.A. “Statistics of agriculture ” (manual) – T.: TSEU, 2004 – 96 pages.

The manual covers the subject and tasks of statistics of agriculture ,statistics of land-usege and farmland, statistics of crop productivity, livestock , concepts of cost, price of agricultural products are covered.

The manual is for the students of Higher educational establishments majoring in direction of “statistics” and also for professor-teachers, scientific researchers of the same area.

Responsible editor: doctor of economic science, prof
Holmuminov Sh. R.;
candidate of economic science
Ayubjonov A.Kh.

References: candidate of economic science Hojaqulov H.;
candidate of economic science
Goibnazarov B.

КИРИШ

Қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланади.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маълумотларини ишлаб чиқаришни янада ўстириш ва барқарорлигини таъминлаш, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат хомашёсига бўлган эҳтиёжларини янада тўлиқ қондириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг зарур давлат манбаларини яратиш учун деҳқончилик ва чорвачилик самарадорлигини ҳар томонлама ошириш зарур.

Қишлоқ хўжалиги статистикаси ҳам саноат, транспорт, савдо ва бошқа тармоқлар статистикаси каби ижтимоий-иқтисодий статистиканинг ажралмас қисмидир.

Халқ хўжалиги тармоқлари ҳамда аҳоли эҳтиёжлари учун зарур бўлган истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқаришда қишлоқ хўжалигининг аҳамияти катта.

Бошқа тармоқлар сингари қишлоқ хўжалигида ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ўрганиш, янги технологияни ишлаб чиқаришга жорий қилиш, меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот сифати каби муҳим категорияларни статистиканинг мавжуд усуллари ёрдамида ўрганиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Қишлоқ хўжалигининг хусусияти деҳқончилик ва бошқа тармоқларда ишлаб чиқаришининг мавсумий характерга эга бўлишидир. Ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги хўжаликда меҳнат тақсмоти ва маблағ харажатларини ҳам мавсумий тарзда ташкил этишни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалиги статистикаси тадқиқотларида ўрганилаётган ҳодисалар бир-биридан ажралган ҳолда эмас, балки бири-бирига боғлиқ ҳолда ҳар бир ҳодисанинг ўзгариши ва ривожланишида текширилади, ўрганилади.

Статистика ижтимоий ҳодисалар ва жараёнлар ривожининг ўзаро алоқаларини рақамлар воситасида таърифлар экан, бу билан у ривожланиш суръати, алоқанинг нақадар зичлигини кўрсатади. Ижтимоий ҳодисаларни ана шу тарзда таърифлаш учун статистик тадқиқот талаб қилинади: маълумотлар тўплаш, уларни ишлаб, таҳлил қилиб чиқиш лозим бўлади.

Бозор иқтисодиёти даврида ёзилган бу қўлланма асосан статистика ихтисослиги талабалари ва бошқа тингловчилар учун мўлжалланган бўлиб, баъзи бир камчиликлардан холи эмас. Ушбу қўлланма яратилиши ва камчиликларни тўлдиришда ўз фикрларини билдирган проф. Соатов Н.М., проф. Холмўминов Ш.Р. ва бошқаларга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ СТАТИСТИКАСИ ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДИ

1.1. Қишлоқ хўжалиги статистикаси предмети

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг энг муҳим воситаси ердир. Ер бошқа ишлаб чиқариш воситаларига ўхшаб ишлаб чиқариш жараёнида эскирмайди, алмашмайди, синмайди, смирилмайди, аксинча, унга қанчалик оқилона ишлов берилса, у шунчалик яхшиланиб, самарадорлигини ошириб боради.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигимизнинг ғоят муҳим, ҳаёт учун улкан аҳамиятга эга бўлган тармоғидир. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада ўстириш ва унинг кўпроқ барқарорлигини таъминлаш, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига ва саноатнинг ҳомашёга бўлган эҳтиёжларини янада тўлиқ қондириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг зарур давлат манбаларини яратиш учун деҳончилик ва чорвачилик самарадорлигини ҳар томонлама ошириш зарурдир.

Қишлоқ хўжалиги статистикаси ҳам саноат, транспорт, савдо ва бошқа тармоқлар статистикаси каби ижтимоий-иқтисодий статистиканинг ажралмас қисмидир.

Шунинг учун ер қишлоқ хўжалигида ўзгартирилмайдиган, алмаштирилмайдиган доимий ишлаб чиқариш воситаси бўлиб қолаверади. Халқ хўжалигининг бошқа тармоқларидан қишлоқ хўжалигининг яна бир фарқи, қишлоқ хўжалигида иқтисодий тақдор ишлаб чиқариш жараёни табиий жараён билан ҳамбарчас боғлиқдир. Демак, ернинг ҳолати ва ундан фойдаланишни ўрганиш ердан фойдаланувчиларнинг, фойдаланишига қараб гуруҳлаш қишлоқ хўжалиги статистикаси учун жуда муҳим вазифадир.

Қишлоқ хўжалигида кишиларнинг меҳнати шундай муҳим бир нарсага қаратилганки, кишилар табиат кучи ёрдамида ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ҳаёт функцияларини ўрганиб, уларнинг янада яхшироқ интенсив равишда ривожланишига ёрдам берадилар, улардан олинadиган маҳсулотларнинг миқдори ва сифатини муттасил ошириб боришга ҳаракат қиладилар.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа халқ хўжалик тармоқларидан фарқ қиладиган яна бир хусусияти қишлоқ хўжалигининг иш даври билан ишлаб чиқариш давридаги тафовутдир. Илгари даври шундай даврки, бу давр давомида олинadиган маҳсулот меҳнат таъсири остида бўлади. Ишлаб чиқариш даври эса шундай даврки, олинadиган маҳсулот табиат таъсирида ўсиб стишиб пишиб боради.

Қишлоқ хўжалигининг яна бири айниқса, деҳқончилик ва баъзи бошқа тармоқлар (пиллачилик, асаларичилик) ишлаб чиқаришининг мавсумий характерга эга бўлишидир. Ишлаб чиқариш-

нинг мавсумийлиги бу хўжаликда меҳнат тақсимои ва маблағ харажатларини ҳам мавсумий тарзда ташкил этишни талаб қилади. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳам йил давомида турли маҳалда тайёрланади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги ташкилий ишларда, чунончи, ишлаб чиқаришни кенг равишда ихтисослаштириш, меҳнат ва маблағлардан унумли фойдаланишда ва ҳ.к.ларда бир қанча қийинчиликларни туғдиради.

1.2. Қишлоқ хўжалиги статистикасининг методи

Қишлоқ хўжалиги статистикаси бошқа фанлар сингари тадқиқотларида асосий қондалари шундан иборатки, ўрганилаётган ҳодисалар бир-бирдан ажралган ҳолда эмас, балки бир-бирига боғлиқ ҳолда ҳар бир ҳодисанинг ўзгариши ва ривожланишида текширилади ва ўрганилади.

Статистика ижтимоий ҳодисалар ва жараёнлар ривожини ўзаро алоқаларида рақамлар воситасида таърифлар экан, бу билан у ривожланиш суръати, алоқанинг нақадар зичлигини кўрсатади. Ижтимоий ҳодисаларни таърифлаш учун статистик тадқиқот талаб қилинади; маълумотлар тўплаш, уларни ишлаб, таҳлил қилиб чиқиш лозим. Изчиллик билан босқичма-босқич қилинадиган бу ишлар статистика тилида *статистик тадқиқот- босқичлари* деб аталади. Тадқиқот босқичларининг ҳар бирида уларнинг ҳар қайсисига хос усул ва йўллар қўлланиладики, бу усул ва йўллар жами тадқиқотнинг статистик методини ташкил этади. Статистик тадқиқот босқичларининг энг муҳимлари қуйидагилардир:

Ўрганиладиган объект тўғрисида умумий маълумотлар тўплаш статистик тадқиқотнинг биринчи босқичи бўлиб, бунда *статистик кузатиш* деб аталадиган усул қўлланилади. Тўпланган маълумотлар қанчалик тўлиқ, мазмундор бўлса, хўжалик фаолиятини шунчалик мукамал ва атрофлича ўрганиш мумкин бўлади.

Ҳодисалар дифференциясини ўрганиш статистик тадқиқотнинг иккинчи босқичи бўлиб, бунда статистик маълумотларни сводкалаш ва гуруҳлаш усули қўлланилади. Бу босқичда статистик кузатиш натижасида тўпланган маълумотлар муайян тартибда жамланиб сводка тузилади, сўнгра сводкадаги маълумотлар тегишли муҳим белгилари ва турларига қараб гуруҳларга ажратилади. Масалан, хўжаликнинг рентабеллик даражалари ёки экин майдонларига қараб гуруҳларга ажратилади.

Маълумотларни қўйилган вазифа мазмунига қараб гуруҳлаш уч турда бўлади:

- 1) типологик гуруҳлаш ҳодисаларнинг ижтимоий-иқтисодий типлари ҳақида маълумот ҳосил қилиш учун қўлланилади;
- 2) аналитик гуруҳлаш ҳодисалардаги ўзаро боғланиш ва бир ҳодисанинг иккинчи бир ҳодисага таъсирини ўрганиш учун қўлланилади;

3) ҳодисалар структураси бўйича гуруҳлаш жами ҳажмдаги ҳодисаларнинг таркибини ўрганиш учун қўлланилади.

Ривожланган қонуниятларнинг таърифи статистик тадқиқотнинг учинчи босқичи, яъни иқтисодий таҳлил методи бўлиб, унда статистиканинг усуллари, яъни абсолют, нисбий ва ўртача миқдорлар, индекслар ва бошқалар қўлланилади.

Бундан ташқари, ресурслар ва унга бўлган эҳтиёжни аниқлаш ёки ресурслар ва уларни тақсимлаш учун баланс методи ҳам ишлатилади. Масалан, ғаллакорларда йил бошига қолганни, жорий йил давомида стиштириш, истеъмол ва йил охиридаги қолдиқни акс эттириш учун ғалла баланси. Статистика тадқиқотининг мазкур босқичлари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлади. Бу босқичларнинг бирида йўл қўйилган хато шу босқичда қилинган ишни йўққа чиқаради ва у бошқа босқичлардаги маълумотларга ҳамда якунига тескари таъсир кўрсатади, ҳақиқий ҳолатнинг бузиб кўрсатилишига сабаб бўлади.

Қишлоқ хўжалиги статистикаси қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларига алоқадор фанлар билан боғлиқдир.

Қишлоқ хўжалиги статистикаси бошқа фанларга суяниб ҳам, қишлоқ хўжалигининг ҳолати ва унинг ривожланишини атрофлича ифодалаб беради, у ўзига хос усуллар ёрдамида сон миқдори ва ҳажмини аниқлайди.

1.3. Қишлоқ хўжалиги статистикасининг вазифалари

Статистиканинг вазифаси халқ хўжалигини ривожлантириш режасини бажаришнинг боришини кўрсатади, шунингдек, халқ хўжалиги режаларини бажариш учун зарур статистик маълумотларни ишлаб чиқаришдан иборат, яъни қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини оширишга, ёрдам берадиган янги ҳодисаларни очиб бериш;

- халқ хўжалигини ривожлантириш борасидаги ишларда юз берадиган камчиликларни йўқотиш учун очиб беришдан;

- усулларини жамиятда эришилган муваффақиятларни (меҳнат унумдорлиги, ижтимоий фондлар, моддий техника базаси, аҳоли маданий савиясининг ўсишини) кўрсатувчи статистик маълумотларни меҳнаткашлар орасига кенг ёйишдан иборат.

Ижтимоий-иқтисодий статистиканинг вазифалари қисман қишлоқ хўжалиги статистикасига ҳам тааллуқлидир.

Қишлоқ хўжалиги статистикасининг ҳозирги кундаги энг муҳим вазифаси қишлоқ хўжалигининг ривожланиши тўғрисидаги маълумотларни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш методларини такомиллаштиришдан иборатдир. Бу борада ишлаб чиқиладиган кўрсаткичлар системаси ширкат хўжалиги ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарининг фаолияти натижаларини объектив равишда тўла ва аниқ ёритиб берадиган бўлиши лозим.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалиги статистикасининг бошқа тармоқ статистикаси билан боғлиқлиги, мустаҳкамлиги, бошқа фанлар билан алоқасининг узвийлиги, иқтисодий статистиканинг умумий вазифалари каби масалалар кўриб чиқилди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалиги статистикасининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги.
2. Ер қишлоқ хўжалигида асосий восита сифатида.
3. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ва табиий жараёнларнинг боғлиқлиги.
4. Қишлоқ хўжалиги статистикасининг тугган ўрни.
5. Қишлоқ хўжалиги статистикасининг вазифалари.

Асосий адабиётлар

1. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси, Маъруза матнлари. — Т.: ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. — М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

II боб

ЕРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА ЯРОҚЛИ ЕРЛАР СТАТИСТИКАСИ

2.1. Ер статистикасининг вазифалари

Ер барча моддий воситалар ва ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришнинг муҳим шарт-шароити ва халқ хўжалик тармоқлари ривожланадиган заминдир. Агар ер саноат учун (кон саноатидан ташқари) корхона жойланадиган ўрин бўлиб хизмат қилса, қишлоқ хўжалигида у ишлаб чиқаришнинг энг муҳим воситасидир, бусиз қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёнини тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Қишлоқ хўжалигида киши меҳнати ва ишлаб чиқариш воситалари (уруғлик, ўғит, машина ва бошқалар) ер ихтиёрига берилади.

Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигини илмий асосда олиб боришнинг муҳим қоидаларидан бири ердан тўғри фойдаланиш ва унинг унумдорлигини ошириб боришдир. Одамлар ерни ишлаб, ботқоқликни қуритиб, далани суғориб, унга органик ва маҳаллий ўғитлар солиб ҳамда агротехниканинг бошқа усуллари-ни қўллаб ернинг унумдорлигини ошириб борадилар.

Асосий вазифа янги ўзлаштирилган ва фойдаланиб келинаётган ернинг ҳар бир гектаридан энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб, энг кўп миқдор маҳсулот олишга эришишдан иборат. Қишлоқ хўжалиги меҳнатқашлари экинлардан юқори ҳосил олиш ва чорвачилик учун мустаҳкам см-хашак базасини яратиш учун ернинг унумдорлигини ошириб боришлари ва ер ресурсларидан тўғри фойдаланишлари лозим. Бу Ўзбекистонда ерларни суғориб экиш шароитида айниқса муҳим аҳамият касб этади. Чунки, бу ерда ирригация, мелиорация ва янги ерларни ўзлаштириш ишлари жуда кўп меҳнат ва маблағ сарфлашни талаб қилади.

Ер статистикасининг асосий вазифаси - ер фонди унинг қишлоқ хўжалигига яроқли қисмларини аниқ ҳисобга олиш, ер фонди тақсимланишини кузатиб бориш ҳамда ернинг сифати ва ҳосилдорлиги ҳақида тўғри ахборот бериб туришдан иборат. Президент фармонларига мувофиқ ерларни яхшилаш юзасидан улкан дастур амалга оширилмоқда. Ана шу дастур қандай бажарилаётганлигини текшириб туриш ҳам ер статистикасининг муҳим вазифасидир. Ердан нақадар самарали фойдаланилаётганлигини текшириб бориш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига қандай ерларни қўшиш мумкинлигини аниқлаш ҳам ер статистикаси зиммасига юкланган.

2.2. Яроқли ерлар таснифи

Умумий фонди қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлган ва қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган ерларга бўлинади. Қишлоқ хўжалигига тааллуқли ерлар ширкат хўжалиги, фермерлар ва ердан фойдаланувчи бошқа ташкилотларга беркитилиб хўжалик мақсадлари учун берилган ерлардир.

Қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган ерлар: қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирмайдиган ўрмон хўжаликлари, шаҳарлар, шаҳарчалар, саноат, транспорт ташкилотлари ва бошқа идоралар ихтиёридаги ерлардир. Давлат ер заҳира фонди ва давлат ўрмон заҳира фондлари алоҳида ҳисобга олинади. Сифатига қараб, ердан экинзор, боғ, тоқзорлар яратиш ёки яйлов сифатида ва бошқа мақсадларда фойдаланилиши мумкин.

Хўжаликнинг ер фондида яроқли ерлар бўлади. Муайян ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиладиган ерлар яроқли ер деб аталади. Ер фонди ҳозирги таснифига кўра қуйидаги яроқли ерларга бўлинади: Ҳайдаладиган ерлар - шудгор, партов ерлар, кўп йиллик дарахтзорлар (боғлар, тоқзорлар), пичанзорлар, яйловлар ва ўтлоқлар, ўрмонлар, бутазорлар, ботқоқлар, сув остидаги ерлар, йўллари, бинолар остидаги ерлар, транспорт, кўчалар, ҳовлилар сатҳи ва бошқа ерлар.

Шудгор узлуксиз қишлоқ хўжалиги экинлари экиладиган ерлардир. Портов ер-авваллари экин экилиб, кейинчалик эса фойдаланилмай ташлаб қўйилган ерлардир.

Яйловлар ва ўтлоқлар — чорва моллари боқиладиган ерлар.

Бизда яроқли ерлар таркиби ўзгартирилиб, бир хил яроқли ер иккинчи турга айлантирилиб турилади, партов ерлар агро-техника тадбирлари ёрдамида ўзгартирилиб, экин майдонига, ботқоқликлар қуритилиб, шудгорга айлантирилади. Яроқли ернинг бир хилини бошқа хилга айлантириш яроқли ерлар трансформацияси деб аталади.

Бизнинг мамлакатимизда яроқли ерлар трансформацияси ер фондидан самарали ва тўғри фойдаланиш мақсадида режалар равишида ўтказилади.

2.3. Ердан фойдаланиш ва яроқли ерлар ҳақидаги маълумотлар таҳлили

Ерларни ҳисобга олиш иши билан Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлиги шуғулланади. Фермер ширкат ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари, муассасалари, айрим фуқаролар тасарруфидаги ерлар, шунингдек, шаҳар ва қишлоқларнинг барча ерлари ҳисобга олинади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ерларни ҳисобга олиш учун асосий ҳужжат махсус дафтарча бўлади. Ҳамоа фойдаланишидаги ерлар, шунингдек, ишчилар, хизматчилар ва бошқалар шахсан фойдаланадиган томорқалар ҳам ўша дафтарчада қайд қилинади.

Дафтарча тўрт бўлимдан иборат. Дафтарчанинг биринчи бўлимида ер майдонларидан фойдаланиш муддатлари (муддатсиз, узоқ муддатга ва қисқа муддат) рўйхатга олинади. Дафтарчанинг иккинчи бўлимида ҳар йил охирида мавжуд яроқли ер майдонлари турларига қараб ҳисобга олинади. Учинчи бўлимда қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдонлари сифат жиҳатидан ҳисобга олинади. Тўртинчи бўлимда ишчи ва хизматчилар, шунингдек, ширкат хўжалигида яшовчи бошқа фуқароларнинг томорқалари ҳисобга олинади.

Ишчи, хизматчи ва бошқа фуқароларга қарашли ерлар хўжаликлар бўйича ҳисоб дафтарчасида ҳам қайд қилинади. Бу дафтарчада ҳар қайси хўжалик учун шахсий ҳисоб очилиб, жами ер майдони, томорқа, бинолар остидаги ерлар, боғлар ва бошқа яроқли ерлар алоҳида кўрсатилади.

Бундан ташқари Давлат рўйхат дафтари ҳам жорий қилинади.

Давлат рўйхат дафтари тўрт бўлимдан иборат.

Биринчи бўлимда жами ер майдони ҳақидаги маълумотлар қайд қилинади.

Иккинчи бўлимда турларига қараб яроқли ерлар таркиби ёзилади.

Учинчи бўлимда қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар сифати жиҳатидан таърифланиб қайд қилинади.

Тўртинчи бўлимда саноат, транспорт корхоналари ва қишлоқ хўжалигига алоқаси бўлмаган бошқа ташкилотлар ихтиёридаги яроқли ерлар турлари ва таркиби бўйича қайд қилинади.

Ердан фойдаланиш ҳақидаги Давлат рўйхат дафтаридаги ёзувларга асосланиб, ҳар йил охирида йиллик ҳисобот тузилади. Бу ҳисоботда ер майдонларининг яроқли ер турлари бўйича бўлиниши ва бу ерлардан фойдаланиш тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади. Йиллик ҳисоботлар вилоят бошқармаларига юборилади. Беш йилда бир марта тўлиқ дастур юзасидан беш йиллик ҳисобот тузилади. Очилиши мумкин бўлган ерлар ва қуритилиши мумкин бўлган ботқоқликлар мавжуд хўжаликлар ерлардан қандай фойдаланишлари мумкинлиги ҳақида давлат статистика ходимларига белгиланган муддатда ҳисобот топшириб турадилар. Ер статистикаси яроқли ердан фойдаланиш ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилганида яроқли ерлар

трансформацияси юзасидан жадвал тузади, бундай ерларнинг йиллар бўйича структурасини ҳисоблайди, яроқли ерлардан энг ҳосилдор шудгорни алоҳида ҳисобга олиб, уни бошқа яроқли ерлар ҳисобиغا кенгайтириш чорасини кўради. Ер статистикаси олинган маълумотларни таҳлил қилишда баланс ва гуруҳлаш усулларидан кенг фойдаланади.

Ерларни ҳисобга олиш ишини тумандаги ер ишлари бўйича катта ходим олиб боради. У тўплаган маълумотлар туман ижроия қўмитаси ер бўлимида сақланадиган Давлат рўйхат дафтаридида қайд қилинади. Катта ходим дафтардаги маълумотларга қараб, ер майдонларининг фойдаланувчиларга бўлиб берилиши ва уларнинг бўлиб берилган (далалардан) ерлардан қандай фойдаланаётганликлари ҳақида ҳисоботлар тузиб, уларни Вилоят қишлоқ хўжалиги бошқармалари ва Республика Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлигига юборади.

Ердан фойдаланиш ва яроқли ерлар тўғрисидаги маълумотларни таҳлил этишда ҳар хил кўрсаткичлар қўлланилади. Бу кўрсаткичлар ер фондининг умумий ҳажми, яроқли ерлар таркиби, яроқли ерларнинг фойдаланувчиларга тақсимланиши, яроқли ерлар ҳажмидаги ўзгаришлар, ерларнинг сифатини таърифлаб беради.

Яроқли ерлар таркибини текширишда қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг умумий ер майдонига нисбати, экин майдонининг қишлоқ хўжалигига яроқли жами ерларга нисбатини аниқлаш муҳимдир.

Қисқача хулосалар

Ернинг унумдорлигини ошириш йўлларини такомиллаштириш, янги ерлардан кам меҳнат сарфлаб, кўпроқ маҳсулот олиш йўлларини қидириш, ер классификациясини аниқлаштиришни кучайтириш масалалари юзасидан сўз юритилди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ер статистикасининг вазифалари.
2. Яроқли ерлар таснифи.
3. Қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган ерлар.
4. Ердан фойдаланиш усуллари.
5. Яроқли ерлар тўғрисидаги маълумотлар.
6. Яроқли ерлар таркиби.

Асосий адабиётлар

1. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

III боб

ЭКИН МАЙДОНЛАРИ ВА КЎП ЙИЛЛИК ЭКИНЛАР СТАТИСТИКАСИ

3.1. Экин майдонлари статистикаси

Экин майдони бир хил ёки бир неча турдаги қишлоқ хўжалиги экинлари билан банд бўлган майдондир. Экин майдонлари деҳқончиликда жуда муҳим ўрин тутганлигидан статистика уларни алоҳида кузатиб боради. Статистика экин майдонларининг ҳажмини аниқлайди, структурасини таҳлил қилади, экин майдонларининг хўжалик категориялари (ширкат, фермер, деҳқон ва бошқа қишлоқ хўжалиги ташкилотлари) бўйича ҳамда худудий бўлинишини аниқлаб, уларнинг самарадорлигини ошириш манбаларини топишга ёрдамлашади.

Статистикада экин майдонлари қуйидаги категорияларга бўлинади.

1. Уруғ сепилган майдон — бу категорияга уруғ сепилган ҳамма майдон киради. Агарда қиш пайтида чириб, ёзда қуриб қолган уруғларни қавлаб ташлаб, ўрнига қайтадан уруғ экилган бўлса, бу майдон иккинчи марта ҳисобга олинади. Бу ҳолда уруғ сепилган майдон миқдори экин майдонидан кўпроқ бўлади. Айтайлик, кузда буғдой экилган ерга баҳорда беда экилсин, бу ер ҳам буғдой ҳам беда майдони сифатида ҳисобга олинади. Бу категория ҳисобидан уруғлик, иш кучи ва техникага бўлган талабни аниқлашдир.

Уруғ сепилган майдон ўз навбатида яна икки турга бўлинади: бири жорий йил ҳосили учун уруғ сепилган майдонлар, иккинчиси шу календарь йилда уруғ сепилган майдонлардир. Биринчи турга жорий йил ҳосили учун экилган барча экин майдони ва келгуси йил ҳосили учун шу йил кузда экилган экин майдони киради. Иккинчисига шу йил экилган баҳорги экинлар майдони ва ўтган йил кузда экилган ерлар киради. Бундан мақсад жорий йил ҳосили учун экиш режаси бажарилишини назорат қилиш, уруғлик, меҳнат, ёқилғи ва бошқа харажатларни ҳисобга олишдир.

II. Баҳорги экилиш майдони, яъни баҳорги экиш охирига келиб, экинлар билан банд бўлган ва шу йили ҳосил олишга мўлжалланган майдондир. Бунга шу йил баҳорда экилган барча ерлар (экилган ғалла устига сепилган беда ва ш. к. лар мустасно), қишда совуқ урган ғалла ўрнига қайтадан экилган ерлар, шу йил ҳосил олишга мўлжаллаб, бултур кузда экилган

ва экиш охиригача сақланиб қолган ерлар ҳамда ўтган йилларда экилган кўп йиллик ўтлар майдони киради.

Баҳорги маҳсулот майдони экин майдонининг энг муҳим категориясидир. Бу категория ҳақидаги маълумотлар қишлоқ хўжалиги экинларининг ялпи ҳосили ва ҳосилдорлигини аниқлаш учун зарур маълумотлар беради.

III. Ҳосили йиғиб олинадиган майдон. Бу жорий йилда ҳосили йиғиб олинishi мўлжалланган майдондир. Бу майдоннинг ҳажмини аниқ белгилаш учун баҳорги маҳсулот майдонидан турли сабаблар билан, яъни сел босиб, дўл уриб баҳорда нобуд бўлган, йил давомида ўрилмайдиган кўп йиллик ўтлар ва чорва молларга яйловдан ажратилган ўтлоқлар чиқариб ташланади.

Дастлаб экилган экин шу йил йиғиб олингандан кейин, яна экилган экин майдони, яъни буғдой ўриб олиниб, сўнгра жўхори экилган майдон ҳисобига киради. Ҳосили йиғиб олинadиган майдон ҳақидаги маълумотдан экинларни йиғиб-териб олиш учун зарур техника, иш кучи ва бошқа ташкилий ишларни режалаштиришда фойдаланилади.

IV. Ҳосил ҳақиқатда йиғиб олинган майдон. Ҳосили ҳақиқатда йиғиб олинган майдоннинг ҳажми баъзи сабабларга кўра, (об-ҳавонинг ёмон келиши, совуқ уриши ва ҳ.к.) туфайли ҳосили йиғилмай қолган ҳосили йиғиб олинадиган майдон ҳажмидан фарқ қилиши лозим.

Экин майдонларини мазкур категорияларга бўлиб ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриш мумкин.

Ўтган йилда жами 2500 гектар майдонга кузги буғдой экилган эди. Шундан 40 гектари қишда чириб кетгани маълум бўлиб, шу йил баҳорда 30 гектарига қайтадан буғдой экилди. Шу йилда 2230 гектар майдонга баҳорги буғдой экилди (ҳалиги 30 гектар экилган майдон ҳам шу ҳисобга киради).

Жорий йил баҳорда экилган кўп йиллик ўтнинг 60 гектари келгуси йилларда ўрилади, 80 гектари эса аралаш экилган беда (беда-буғдой, беда-арпа), ўтган йил экилган бедадан шу йил ўриб олинадиган беда майдони 120 гектар. Жорий йил ёзида (буғдой) ўриб олиниб ўрнига ҳосили шу йил йиғиб олинadиган бошқа экин (жўхори) экилган майдон 250 гектар.

Жорий йил ёзида ҳар хил экинлардан 15 гектари куриб қолган. Жорий йилнинг куздаги ҳосилини келгуси йил олиш учун 1700 га ерга кузги буғдой экилган. Бу мисолни экин майдонларининг категориялари бўйича жадвалга солиб кўрайлик (жадвал).

Хўжалик экин майдонлари

Экин турлари	Уруғ сешилган майдон		Баҳорги маҳсулот майдони	Йигиб олинадиган майдон	Ҳақиқий экин майдон
	Шу йили ҳосил олиш учун	Шу календарь йили			
Ўтган йил кўзда экилган	2500	X	2500	2500	2500
Шундан қишда чириган	X	X	-40	-40	-40
Йкорий йилда қайта экилган	30	30	30	30	30
Йкорий йил баҳорда экилган	2200	2200	2200	2200	2200
Йкорий йилда экилган кўп йиллик беда	X	60	60	X	X
Аралаш экинлар беда	X	80	X	X	X
Йкорий йилда қайта экилган	250	250		250	250
Йкорий йил ёзида экилган	X	X	X	-15	-15
Кўп йиллик бедадан ўриб олинадиган майдон	X	X	120	120	120
Йкорий йил экилиб, ҳосил кейинги йилда олинадиган майдон	X	1700	X	X	X
Йқами:	4980	4320	4870	5045	5045

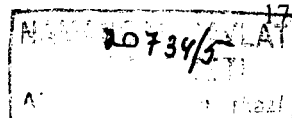
Экин майдонлари узлуксиз ҳисобга олиб борилади. Экиш режаларининг бажарилишини назорат қилиб бориш учун давлат статистика ходимлари ҳар беш кунда (ойларнинг 5, 10, 15, 20, 30 ёки 31 кунларида) хўжаликлардан баҳорги экишнинг бориши тўғрисида ҳисобот олиб туришади.

Кўп йиллик экинлар деб, узоқ йиллар давомида ўстириладиган ва маҳсулот берадиган экинларга айтилади. Бундай экинларнинг турлари ҳар хил. Статистика бу экинларнинг хўжалик аҳамиятига эга бўлган қисмини ҳисобга олади.

Ўрмонлар ва дала тўсқич дарахтзорлар қишлоқ хўжалигининг кўп йиллик экинлари қаторига кирмайди. Улар ўрмон хўжалигига тааллуқли бўлиб, ўрмон хўжалик статисти-каси томонидан ҳисобга олинади.

3.2. Кўп йиллик экинлар ҳақида тушунча

Кўп йиллик экинлар маълум майдонга зич жойлашган бўлади. Буларнинг кўп қисмини дарахтлар ташкил этади. Статистика кўп йиллик экинлар банд қилиб турган майдонини, экинлар тупи (дарахтларнинг сонини), навлари ва турлари ҳамда алоҳида питомникларни аниқлаб ҳисобга олади. Кўп йиллик экинлар билан банд бўлган ернинг ҳажми, шароити, экинлар-

нинг ўртача зичлиги, ҳосилдорлиги ширкатлар бўйича алоҳида ҳисобга олинади.

Кўп йиллик экинларнинг таснифи. Кўп йиллик экинлар маҳсулот бериш характериغا қараб тубандаги асосий турларга бўлинади:

1. Мевали экинлар. Булар ўз навбатида яна бир неча гуруҳга бўлинади: а) уруғли (олма, беси, нок) ва данакли (олча, олхўри, шафтоли, гилос) мевалар; б) ёнғоқлар (ёнғоқ, бодом, писта); в) субтропик мевалар (анжир, хурмо, анор); г) цитрус мевалар (лимон, апельсин, мандарин).

2. Юмшоқ мевалар (қулупнай, малина, смородиналар-қизил, қора, оқ).

3. Токлар-узумлар.

4. Тут дарахтлари.

5. Етимак (Хмель).

6. Чой экинлари.

Кўп йиллик экинлар - ёш экинлар ва ҳосил берадиган экинларга ажратилади. Экинларнинг ҳосил бера бошлаши ва улардан ҳўжалик ҳосили олиниши парваришга боғлиқ.

3.3. Экин майдонлари ва кўп йиллик экинларнинг статистик таҳлили

Таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири экин майдонларининг ҳажми ва таркибидаги ўзгаришларни аниқлаш, уларга турли баҳо беришдир. Бу мақсадда экин турлари бўйича экин майдони ҳажми, ҳўжалик категориялари бўйича тақсим қилинишини, экиш режасини бажариш динамикаси, таркиби ва даражаси, экинларнинг юқори навли таркиби, географик жойлаштирилиши-шини (ҳўжалик ичида эса бригада ва бўлимларга жойлаштирилиши) характерловчи абсолют ва нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Ҳайдаладиган ерлардан фойдаланиш, экинлар таркибидаги ўзгаришлар, баҳорда нобуд бўлган экинлар ва бошқаларнинг салмоғига доир кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш таҳлилда муҳим ўрин тутди.

Қишлоқ ҳўжалигидаги кўп йиллик экинларнинг статистик таҳлили бу хил экинларнинг тури, нави, жинси ва ёшига қараб, улар банд қилган майдон ҳажмини, экинларнинг зичлигини аниқлашдан ва ҳ.к. иборатдир. Кўп йиллик экин майдонларининг аҳволи, ҳажми ва зичлиги ҳўжалик категориялари бўйича ўрганилади, ҳўжаликларда уларнинг турлари бўйича салмоқлари аниқланади. Кўп йиллик мевали дарахтларни ҳўжалик категориялари бўйича таҳлил қилиш натижасида бу экин-

лар майдонини, хусусан тор этакларидаги ерларни ўзлаштириш ҳисобига кенгайтириш ва маҳсулот ҳосилдорлигини ошириш юзасидан зарур тадбирлар белгилашга имкон туғилади.

Экин майдонлари ва кўп йиллик экинлар ҳақидаги маълумотлар асосан қишлоқ хўжалиги корхоналарининг йиллик ҳисоботида кўрсатилади. Шу маълумотлар асосида кўп йиллик экинларнинг ҳолати ва ривожланишини таърифловчи кўрсаткичлар ҳосил қилинади.

Статистика ширкат ва фермер хўжаликларидаги кўп йиллик ўсимликларнинг ривожланишинигина эмас, балки корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг ёрдамчи хўжаликлари, тажриба ва таълим хўжаликлари, илмий ташкилотлар ҳамда ўқув юртлари хўжаликлари, ходимлар ва хизматчиларнинг шахсий хўжаликларидаги кўп йиллик ўсимликларнинг ривожланишини ҳам ўрганади. Шу мақсадда вақт-вақти билан хўжаликларнинг ҳамма категориялари бўйича кўп йиллик ўсимликлари ялпи рўйхатга олинади. Рўйхат материалларининг таҳлили бу ўсимликлар ҳолатидаги манзарани янада яхшироқ аниқлаш ҳамда ривожланиш йўллариини белгилашга кенг имконият яратади.

2-жадвал

Ўзбекистонда экин майдонлари минг га (1994-2000)

Номи	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Пاختа	1540	1492,8	1487,3	1513,1	1531,6	1517,4	1443,7
Дон	1522,2	1656,6	1740,5	1837,6	1686,7	1723,1	1611,9
Шоли	167,1	165,9	185,2	195,2	148,4	162,4	129,8
Картошка	53	45,9	44,3	57,6	54,7	48,4	52
Сабзавот	156,9	150	131	128,7	127,3	138,5	130,4

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалиги статистикаси ширкат ва фермер хўжаликларидаги кўп йиллик ўсимликларнинг ривожланишинигина эмас, балки корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг ёрдамчи хўжаликлари, тажриба ва таълим хўжаликлари, илмий ташкилотлар ҳамда ўқув юртлари хўжаликлари, ходимлар ва хизматчиларнинг шахсий хўжаликларида кўп йиллик ўсимликларнинг ривожланишини ҳам ўрганади. Шу мақсадда вақти-вақти билан хўжаликларнинг ҳамма категориялари бўйича кўп йиллик ўсимликлар ялпи рўйхатга олинади. Рўйхат материалларининг таҳлили бу ўсимликлар ҳолатидаги манзарани янада яхшироқ аниқлаш ҳамда ривожланиш йўллариini белгилашга кенг имконият яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экин майдонлари статистикасининг ўрганиш объектлари.
2. Кўп йиллик экинзорлар.
3. Кўп йиллик экинларнинг маҳсулот беришига қараб турлари.
4. Экин майдонлари.

Асосий адабиётлар

1. Набисв Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ., 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

IV боб

ҲОСИЛ ВА ҲОСИЛДОРЛИК СТАТИСТИКАСИ

4.1. Ҳосил ва ҳосилдорлик ҳақида тушунча ва бу соҳада статистиканинг вазифаси

Қишлоқ хўжалиги статистикасида деҳқончиликда маълум экин майдонидан олинган бутун маҳсулот ялпи ҳосил деб аталади. Маълум бир турдаги экиннинг ўрта ҳисобда бир гектар майдонга тўғри келадиган маҳсулоти миқдори эса ҳосилдорлик деб аталади.

Экинларнинг ялпи ҳосилини (сентнер ёки тонна ўлчовида) экин майдонини кенгайтириш ҳисобиға экстенсив равишда ёки экиннинг ҳосилдорлигини ошириш — экин майдонидан интенсив равишда фойдаланиш йўли билан кўпайтириш мумкин. Маълумки, экин майдонларини узлуксиз кенгайтириб бўлмайди. Қўриқ ерлар очиш, ботқоқларни қуритиш ва бошқалар бечегара иш эмас. Шунинг учун экинларнинг ялпи ҳосилини ҳосилдорликни ошириш ҳисобиға кўпайтириш энг муҳим вазифадир.

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосил ва ҳосилдорлиги деҳқончилик тармоғининггина эмас, балки, умуман қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш даражасининг кўрсаткичидир.

Экинларнинг ҳосили ва ҳосилдорлиги деҳқончиликнинг ҳар томонлама ривожланишиға боғлиқ. Хўжаликнинг табиий ва иқтисодий қулай шароитидан ташқари унинг ташкилий ишлари яхши йўлга қўйилган бўлса, айтайлик, ерининг самарадорлиги оширилса, мелиорация ҳолати яхши бўлса, минерал ва маҳаллий ўғитлардан тўғри фойдаланилса, техника ўз вақтида қўлланилса, ишда илғорларнинг тажрибаларига, илм-фан муваффақиятларига амал қилинса, экинларнинг ҳосилдорлиги ошади. Демак, ялпи ҳосил ҳам кўпаяди, халқимизнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабини янада кўпроқ қондириш, саноатни хомашё билан янада яхшироқ таъминлаш имконияти кенгайди. Ҳосилдорликни ошириш учун пахта-бёда алмашлаб экишни ўзлаштириш ниҳоясига етказилиши, пахтанинг касалликларға бардош берадиган серҳосил навларини яратиш, ғўзани суғориш ва ҳосилни териш механизацияси даражаси оширилиши зарур.

4.2. Ҳосил ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари

Маълумки, экинларнинг ҳосил ва ҳосилдорлиги ҳосил тамомила йиғиб олингандан сўнг аниқланади. Лекин статистика фани ҳосил ҳажми ва ҳосилдорлик миқдорини терим олдида ҳам ҳар бир экиннинг ўзига хос ҳуусиятини эътиборға олиб белгилайди. Ҳосил ва ҳосилдорликни аниқлаш-нинг уч категорияси бор:

- 1) ўсиб турган экиннинг кўринишиға қараб белгилаш;

2) терим олдидаги ҳолатига қараб белгилаш;

3) ҳақиқий йиғилган ва омборга тушган ҳосил. Ўсиб турган экиннинг ҳолатига қараб ҳосил белгилаш, деганда экин этилишидан анча олдин ўсиш давларида, айтайлик, пахта беш қулоқ бўлганида ёки кўсак олганда, дон эса бошоқ тортиганида ёппа ўсимликларнинг ҳолатига қараб қутилган ҳосил ва ҳосилдорликни аниқлаш кўзда тутилади. Бу ишни ҳосилотчи ва бўлим бошлиғи кўз билан чамалаб «яхши», «ўртача», «ёмон» баҳо билан ёки 1, 2, 3, 4, 5 балл баҳоси билан белгилатадилар.

Экиннинг терим олдидаги ҳолатига қараб аниқлаш, деганда пишиб этилган, лекин ҳали терилмаган, омборга тушмаган ҳосил назарда тутилади.

Ўсимликнинг бу ҳолатдаги ҳосил ва ҳосилдорлиги:

а) субъектив метод билан, яъни ҳосилни йиғишдан олдин майдонни диққат билан қараб чиқиб ҳосил ва ҳосилдорлик кўз билан чамалаб аниқланади;

б) экин пишиб, теримга ва ўришга тайёр бўлган вақтда кичик бир жой, айтайлик, 1 м² жой ажратиб, ундаги ҳосил териб олинади ва тарозида тортиб кўриб қанча чиқса, шу сон мингга кўпайтирилади ва шу билан 1 га майдондаги ҳосилдорлик аниқланади. Яппи ҳосилни аниқлаш учун 1 га нинг ҳосили шу экин экилган умумий майдон ҳажмига кўпайтирилади. Бу объектив методдир. Ҳосилнинг тамомила йиғиб олинмасдан олдин терим бошида аниқланиши кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, сотиш, қайта ишлаш, ташиб олиш ва ҳ. к. ларни режалаштириш учун зарурдир;

в) ҳақиқий йиғилган (омборга тушган) ҳосил ва ҳосилдорлик кўрсаткичи кишлоқ хўжалиги корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини ифодалайди.

Табиий, ҳосил ва ҳосилдорликнинг аввалги тахминий ҳисоблари билан йиғим-терим томонидан қилинган ҳисоблар ўртасида тафовут бўлади.

Кўрсаткичлар орасидаги тафовут қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$W = W_t - P,$$

W — ҳақиқий йиғилган ҳосил.

W_t — ҳосилни теримга тайёр бўлган ҳолда аниқлаш кўрсаткичи.

P — йиғим-терим вақтида ҳосилнинг йўқотилган (нобуд бўлган) қисми.

Ҳозир статистика омборга тушган ҳосилга қараб ҳисобот юритади. Негаки, тахминий белгилаш усули ўзини оқламади, кейин йиғим-терим даврида нобудгарчилик учун хўжаликлардан жавобгарлик ҳам талаб қилинмас, аслида нобудгарчи-

лик олдиндан белгиланиб қўйилар эди. Эндиликда ҳақиқий ҳосил ва ҳосилдорлик кўрсаткичи асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Ҳосилни аниқлаш пайтида айрим экинларнинг баъзи хусусиятларини назардан қочирмаслик керак. Масалан, дони учун экилган жўхори дон экини қаторида ҳисоб қилинса, силос ва кўк хашак учун экилган жўхори-хашак қаторида ҳисоб қилинади, жўхори ҳосили йиғиб олингандан кейин сўта ҳолида тортиб ҳисобланади; қуруқ донга чиқиб ҳисоб қилиш учун сўтадан ажратилган донларнинг ҳақиқий оғирлиги асос бўлади, донларнинг базис намлиги (22%) чиқариб ташланади.

Сабзавот экинларидан шивит, кашнич, пструшка, редиска каби илдииз мевалиқларнинг фақат очик срга экилганлари ҳисобга олинади, кўчириб ўтказилганлари ва уруғлик учун экилганлари сабзавот маҳсулотлари қаторига киритилмайди, улар алоҳида ҳисобланади.

Ширкатлар ва бошқа давлат хўжаликлари қишлоқ хўжалиғи экинларининг йиғим-терим ҳисоби учун йиғим-терим машиналарида ишловчи механизаторларнинг терган ски ўриб олган маҳсулотни тўғрисидаги кундалик ҳисобот варақалари, маҳсулот қабул қилинганлиги ҳақидаги актлар ва шу каби бошқа бошланғич ҳужжатлар асос қилиб олинади. Йиғим-терим тамом бўлганидан кейин ширкат ва бошқа давлат хўжаликлари мазкур ҳужжатлар асосида экинларнинг ҳосили ҳақида ҳисобот тузадилар. Бу ҳисоботда экин турлари бўйича олинган ялпи ҳосил ва ҳосилдорлик ҳақида маълумотлар кўрсатилган бўлади. Маълумки, баъзи хўжаликлар ҳисобот топшириш муддатигача барча ҳосилни йиғиб-териб улгурмайдилар. У ҳолда йиғиб, улгурилмаган майдондаги ҳосилни ҳисоб методи билан аниқлаб, йиғиб олинган ҳосил миқдорига қўшиб жами ялпи ҳосилни ҳисоботга ёзадилар.

Тумanning экин майдони 12000га тенг бўлиб, шундан 1 ноябрга-ча 10000 гектаридаги ҳосил йиғиб олиниб, жами 250000 центнер маҳсулот олинган. Маҳсулотнинг барча ҳосилдорлиги $250000:10000га=25$ центнер бўлибди. 2000 гектар майдондаги ҳосил ҳисобот муддатигача йиғилмай қолган, ўтган йили ҳисобот муддатига қадар бир гектар майдондан 24 центнер маҳсулот олинган эди. Ҳисобот муддатида кейин эса бир гектарга тўғри келган ҳосил 21 центнер бўлди. Бунинг коэффициентни $(21:24) 0,875$ ц дир. Энди бу коэффициент ердамида шу йили ҳисобот муддатида сўнг ҳосил йиғиб олинadиган майдоннинг бир гектарига тўғри келадиган маҳсулотни (ҳосилдорлигини) ҳисобласак, $25 ц \times 0,875 = 21,9 ц$ бўлар экан. Ҳисобот муддатида сўнг ҳосил йиғиб олинadиган 2000 га майдоннинг жами маҳсули $(2000 \times 21,9) = 43800 ц$ бўлади. Демак, тумanning бутун экин майдонидан йиғиб олинadиган ялпи ҳосил $(250000+43800) = 293800 ц$ ни, ўртача ҳосилдорлик эса $(293800:12000) = 24,48 ц$ ни ташкил қилар экан.

4.3. Ялпи ҳосил ва ҳосилдорлик режаларини бажариш ҳақидаги маълумотларнинг иқтисодий-статистик таҳлили

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ялпи ҳосили ва ҳосилдорлиги ҳақидаги маълумотларнинг статистик таҳлили экинларнинг турлари бўйича белгиланган режаларнинг бажарилиши, ҳосил ва ҳосилдорликнинг қатор йиллардаги ўсиш суръати даражасини белгилаш, ҳосил ва ҳосилдорликнинг оширилишига таъсир кўрсатадиган омилларнинг хўжалик категориялари бўйича салмоғини аниқлаш ва ҳажмини ўлчашга ёрдам беради.

Экинларнинг ҳосили ва ҳосилдорлигини хўжалик категориялари бўйича аниқлаш учун хўжалик экинларининг ҳосилдорликларига қараб (юқори, ўрта, паст) гуруҳларга бўлиб ўрганилади. Гуруҳларга бўлишда хўжаликларнинг иқтисодий ва табиий шароитлари эътиборга олинади. Шунга қараб қолоқларни юқори ҳосилли хўжаликлар қаторига кўтариш чоралари кўрилади.

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосили ва ҳосилдорлиги бўйича режа кўрсаткичларининг бажарилишини аниқлаш учун индекс усулидан фойдаланиб куйидаги формула қўлланилади:

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum X_p \cdot M_p}$$

Бунда: X_1 - ҳақиқий ҳосилдорлик, X_p - ҳосилдорликнинг режа кўрсаткичи M_1 - ҳақиқий майдон M_p - майдоннинг режа кўрсаткичи.

3-жадвал

Жадвалда хўжаликнинг дон экинлари майдони, экинларнинг ялпи ҳосили ва ҳосилдорлиги

Экинлар	Экин майдони, га		Ҳосилдорлик, ц/га		Ялпи ҳосил ц/да	
	Режа кўрсаткичи	Ҳақиқий	Режа кўрсаткичи	Ҳақиқий	Режа кўрсаткичи	Ҳақиқий
Бугдой	200	200	20	25	4000	5000
Арпа	120	100	16	15	1920	1500
Жўхори	170	200	50	55	8500	11000
Жамми	490	500	-	-	14420	17500

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum X_p \cdot M_p} = \frac{17500}{14420} = 1,144 \text{ ёки } 144,4 \%$$

Олинган натижадан кўринадики, дон экинларининг режа кўрсаткичи 144,4 % га бажарилган ёки 3080 ц. (17500-14420) дон ортиғи билан бажарилган. Ялпи ҳосил режасининг ортиғи билан бажарилишига ҳосилдорликнинг таъсирини ушбу формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_p}{\sum X_p \cdot M_p}$$

Экин майдонининг кенгайтирилиши натижасида ялпи ҳосил режасининг ортиғи билан бажарилишини қўйидаги ифода ёрдамида ҳисоблаймиз:

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum X_1 \cdot M_p}$$

Пахта ёки дон ҳосили ва ҳосилдорлигининг динамикасини таҳлил қилиш лозим бўлганда якка индекс формуласи қўлланилади:

$$i = \frac{X_x}{X_0} \quad \text{ёки} \quad i = \frac{X_x}{X_p}$$

Бунда: i - якка индекс, X_x - ҳисобот йилидаги ҳақиқий ҳосилдорлик, X_p - ҳосилдорликнинг режа кўрсаткичи, X_0 - базис йилдаги ҳақиқий ҳосилдорлик.

Агарда бир турдаги бир қанча экинларнинг ўртача ҳосилдорлигини таҳлил қилиш лозим бўлса, у ҳолда ўртача арифметик формула қўлланилади:

$$\bar{y}_x = \frac{\sum X_x \cdot M}{\sum M}$$

Бунда: \bar{y}_x - ўртача ҳосилдорлик, X - ҳосилдорлик, M - майдон.

Бир хилдаги бир қанча экинларнинг ўртача ҳосилдорлик динамикаси ёки режа бажарилиши таҳлил қилинганда тубандаги формула ишлатилади:

а) режа бажарилиши бўйича:

$$\bar{y}_x = \frac{\sum X_x \cdot M_1}{\sum M_1} : \frac{\sum X_p \cdot M_p}{\sum M_p} \quad \text{ёки} \quad i = \frac{y_1}{X_p}$$

б) базис даврига нисбатан:

$$\bar{y}_x = \frac{\sum X_1 \cdot M_1}{\sum M_1} : \frac{\sum X_0 \cdot M_0}{\sum M_0} \quad \text{ёки} \quad i = \frac{y_1}{y_0}$$

Бунда: \bar{y}_x - ўртача ҳосилдорлик, X_1 - ҳисобот йилидаги ҳосилдорлик, M_1 - ҳисобот йилидаги экин майдони, M_p - майдоннинг режа кўрсаткичи, X_p - ҳосилдорликнинг режа кўрсаткичи, y_1 - ҳисобот йилидаги ўртача ҳосилдорлик, y_0 - базис йилдаги ҳосилдорлик, M_0 - базис йилдаги майдон, i - якка индекс.

Қисқача хулосалар

Экинларнинг ялпи ҳосилини (центнер ёки тонна ўлчовида), экстенсив равишда экин майдонини кенгайтириш ҳисобига ёки шу экиннинг ҳосилдорлигини ошириш, яъни экин майдонидан интенсив равишда фойдаланиш йўли билан кўпайтириш мумкин. Маълумки, экин майдонларини узлуксиз кенгайтириб бўлмайди, қуриқ ерлар очиш, ботқоқларни қуриштириш ва бошқалар бечегара иш эмас, шунинг учун экинларнинг ялпи ҳосилини ҳосилдорликни ошириш ҳисобига кўпайтириш энг муҳим вазифадир.

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосил ва ҳосилдорлиги деҳқончилик тармоғинигина эмас, балки умуман қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш даражасининг кўрсаткичидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ҳосилдорлик ҳақида тушунча.
2. Ялпи ҳосилни ошириш йўллари.
3. Ҳосилдорлик кўрсаткичлари.
4. Ҳосил ҳақида ҳисобот даврлари.
5. Рсжа бажарилишини таҳлил қилиш.

Асосий адабиётлар

1. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

ЧОРВАЧИЛИК СТАТИСТИКАСИ

5.1. Чорва молларининг сони ва таркибий кўрсаткичлари

Республикада чорвачиликни ривожлантириш қандай аҳ-волда эканлигини аниқлаш учун аввало чорва моллари бош сони билан таркибини аниқлаб олиш лозим. Чорва маҳсулотининг ҳажми ҳам шунга боғлиқ.

Чорва моллари сонининг ҳаракатини кузатиш, умуман сон ва таркибини белгилаш уларнинг ҳўжалик категориялари, ту-манлар, вилоятлар бўйича тақсимланиши, чорва молларини урчи-тиш, чорвачиликни ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини тайёрлашни режалаштириш, молхоналар қуриш, см-хашак база-сини кенгайтириш, ишчи кучи билан таъминлаш ва чорвачилик-даги иш жараснларини механизациялаш ва автоматлаштириш соҳасида қатор тадбирларни ҳал этиш учун ҳам зарурдир. Чорва-чиллик маҳсулотларини стиштиришнинг кўпайиб бориши чорва моллари сонининг муттасил ўсиб боришига ҳамда молларнинг маҳсулдор зотлари кўпайтирилишига боғлиқ. Шунинг учун ҳў-жаликларнинг режаларида чорва бошини, айниқса, маҳсулдор зотларни кўпайтиришга муҳим ўрин берилади.

Чорва молларнинг сони ва таркиби гуруҳларга бўлиб ўрга-нилади. Гуруҳларнинг асосий аломатлари: молларнинг турлари, жинслари, ёшлари, ҳўжаликда қай тарикқа фойдаланилиши, улар-нинг зотлари бўлади. Статистика ҳисобга олиб борадиган моллар-нинг турлари: қорамол, чўчқа, қўй, эчки, от, туя, эшак, хўкиз ва бошқалардир. Чорвачилик қаторида паррандачилик, қўснчилик, мўйна берувчи хайвонлар, асалариччилик, баллиқчилик, пиллачилик, итчилик ҳам катта ўрин эгаллайди ҳамда алоҳида ҳисобланади. Статистикада қорақўлчилик ҳам алоҳида ҳисоблаб борилади.

Чорва молларининг ҳисоби эркак ва урғочи моллар асосий подага ўтказиладиган, шу йил туғилган ёш молларни боқишдаги ва ўтлоқда боқиладиган моллар таркибини аниқлашга имкон беради. Бу ҳисоб воситасида чорвани урчитишда иштирок этадиган моллар сони, стиштириладиган чорва маҳсулоти ҳажми аниқланади. Чорва молларини жинси ва ёшига қараб гуруҳга бўлганда уларнинг биоло-гик хусусиятлари ва ҳўжаликда қай тарикқа фойдаланишлари назар-да тутилади. Масалан, тез ўсадиган чўчқа каби хайвонларнинг ёш оралари қорамолларга нисбатан албатта қисқа бўлади.

Чорвачиликни ривожлантиришда она бош сони, яъни урғ-очи моллар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Она бош сони

деганимизда туғадиган ёки туғмаган бўлса-да, балоғатга етган урғочли моллар ҳамда она чўчқалар, урғочли қўйлар, эчкилар назарда тутилади.

Асосий подага ўтказиладиган ёш моллар гуруҳига подадаги кичик моллар, сўйилган, ўлган, умуман подадан тамомилга чиқиб кетган моллар ўрнини қоплаш учун ўстириладиган ёш моллар киради.

Йиллик ҳисоботларда чорва моллар сонини ёш жиҳатидан гуруҳларга бўлиб кўрсатилади: бир ёшга қадар, бир ёшдан иккинчи ёшга қадар ва иккинчи ёшдан юқори, чўчқалар эса бир ойлик, иккинчи ойлик гуруҳларга бўлинади.

Ҳўжаликда фойдаланиладиган моллар иккита асосий гуруҳга бўлинади: 1) маҳсулот берадиган ҳайвонлар (қорамол, чўчқа, қўй, эчки);

2) иш ҳайвонлари (от, хўкиз, эшак, туя ва ҳ. к.).

Яйловда боқиладиган ва бўрдоқига қўйилган моллар алоҳида ҳисобга олинади. Боқиладиган моллар ҳисоби неча бош сўйилиши ва қанча гўшт тайёрланиши мумкинлигини аниқлаш учун зарур.

Зотли моллар ҳам алоҳида ҳисобга олинади. Чорва молларининг иқтисодий-ишлаб чиқариш нуқтани назаридан тутган ўрнига қараб, моллар асосий фонд ва айланма (оборот) фондни ташкил этади. Асосий фондга иш ҳайвонлари ва маҳсулдор ҳайвонлар киради, айланма фондга ўтган йилги туғилган ёш моллар, боқувга қўйилган ва яйловда боқиладиган катта ёшдаги моллар киради.

Чорвачиликнинг ҳолатига баҳо бериш учун молларнинг сифат таркибини ҳам ўрганиш керак. Зотли моллар таркибини муҳим сифат кўрсаткичидир. Улар ишлаб чиқариш йўналишига қараб ҳисобга олинади: қорамоллар - сўт берадиган, сўт-гўшт берадиган, гўшт берадиган; қўйлар - майин жунли, чала майин жунли, узун жунли, дағал жунли қўйлар. Ҳар бир зот алоҳида ҳисобга олинади.

Чорвачиликнинг аҳволи ва ривожланишига ҳар томонлама тавсиф берадиган кўрсаткичлардан бири чорва молларининг бош сонидир. Чорвачиликда етиштириладиган маҳсулотларнинг ҳажми ҳам чорва молларининг сони ва унинг таркибига боғлиқдир.

Чорва молларининг сони ва уларнинг таркибини ҳақидаги маълумотлар чорвачилик бўйича етиштириладиган маҳсулотлар ҳажмини режалаштириш, озуқа базасини кенгайтириш, см-хашак балансини тузиш, чорва моллари учун зарур бўлган биноларни қуриш, чорвачилик тармоғини ишчи кучи билан таъминлаш, иш жараёнини механизациялаш ва автоматлаштириш каби қатор масалаларни ҳал этиш учун зарур. Булардан ташқ-

ари чорва моллари сони пода айланмасини ўрганиш ва кслажак учун чорвачиликни ривожлантириш режаларини тузишда муҳим аҳамиятга эга. Чорвачиликни интенсив ривожлантириш чорва молларининг зотли турларининг кўпайишига боғлиқдир.

Статистик ҳисоб ва ҳисоботларда чорва моллари сони (кўпинча йил бошига) ёш ва жинси жиҳатидан гуруҳларга бўлиб кўрсатилади. Масалан, қорамоллар: буқа, ситир, хўкиз, қочирилган ғунажин, бир ёшдан катта бўлган (бир ёшдан икки ёшгача, икки ёшдан катта) буқача, танача, қочирилмаган ғунажин, бир ёшгача бўлган буқача ва таначалар. Булардан ташқари боқувга қўйилган моллар.

Қўйлар: қўчқорлар, совлиқлар, бир ёшдаги катта қўйлар, бир ёшгача бўлган қўзилар.

Чўчқалар: эркак чўчқалар, она чўчқалар, икки ойлик ва ундан катта чўчқалар, икки ойликкача бўлган чўчқа болалари.

Чўчқалар подасида ёш моллар салмоғи юқори бўлиши, она чўчқаларнинг юқори маҳсулдорлиги билан изоҳланади.

Табиийки, бир қисм моллар подадан ҳар хил сабабларга кўра (қариллиги, маҳсулдорлиги пастлиги, қисирлиги ва шу кабилар) чиқарилади. Асосий подага, умуман, подадан чиқиб кетган моллар ўрнини қоплаш учун ўстириладиган ёш моллар киради.

Чорва моллари сони хўжаликлар категорияси, ҳудудлари ва шу каби бошқа белгилар бўйича ҳам ўрганилади. Айниқса, маҳсулдор молларнинг хўжалик категориялари бўйича тақсимланишини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Чорва моллари сони динамикаси асосан йил учун ҳисобланади. Чунки, моллар сони йил ичида, мавсумга қараб ўзгаради. Масалан, моллар кўпроқ эрта баҳорда туғади, кузда моллар сараланади. Хўжаликда чорва молларининг бош сони тез-тез ўзгариб туради, яъни ёш моллар туғилади, моллар сотиб олинади ва сотилади, гўштга сўйилади, нобуд бўлади. Шунинг учун чорва молларини маълум вақтга ҳисобга олиш билан бирга, у ёки бу давр (ой, чорак ва йил) учун уларнинг ўртача сони ҳам ҳисобланади. Бунда ўртача арифметик, ўртача хронологик усуллардан фойдаланиш мумкин. Чорва молларини ўртача бош сонини ҳисоблашнинг энг тўлиқ йўли бўлиб, озуқа кунларининг йиғиндисини ҳисобот давридаги календар кунлари сонига бўлиш орқали топилган кўрсаткич ҳисобланади. Озуқа кун деганда битта чорва мол бош сони хўжаликда бир кун (24 соат) давомида боқилишига тушунилади.

Молларнинг ўртача бош сони ҳисоблашни шартли мисолда кўрамиз. Чорвачилик фермер хўжалигида биринчи чорак давомида ситирлар сони қуйидагича бўлган:

1 январдан 16 февралгача 826 бош;

16 февралдан 2 мартгача 840 бош;

2 мартдан 1 апрелгача 900 бош.

I чорак учун сигирларнинг ўртача сонини ҳисоблаймиз. Бунинг учун юқоридаги усулдан фойдаланамиз.

Биринчи усул. Ўртача арифметик усул, яъни чорак боши ва охиридаги сигирлар сонини қўшиб, йилиндасини иккига бўлиш йўли билан. Шунга кўра I чорак учун сигирларнинг ўртача сони тенг:

$$(826+900):2=1726:2=863 \text{ бош}$$

Бу ерда ҳисобланган натижа тўғри, лекин у тўлиқ маълумот эмас. Чунки, бундай ҳисоблашда чорак ичида сигирлар сониди бўлган ўзгаришлар эътиборга олинмади. Имконияти борича бундай ўзгаришларни ҳисобга олиш лозим. Иккинчи усул: ўртача хронологик усулда I чорак учун ўртача сонини ҳисоблаймиз. Ўртача хронологик формула қуйидагича кўринишда ёзилади:

$$\bar{X} = \frac{\frac{1}{2} X_1 + X_2 + \dots + \frac{1}{2} X_n}{n-1}$$

Бунда: X_1, X_2, \dots, X_n – ҳар қайси ой бошига сигирлар сони n -ойлар сони.

Мисолимиз маълумоти бўйича ҳар қайси ой бошига сигирлар сонини ёзиб чиқамиз.

1,01 – сигирлар сони 826 бош, 1,03 – сигирлар сони 840 бош, 1,02 – сигирлар сони 826 бош, 1,04 – сигирлар сони 900 бош

Энди бу рақамларни формулага қўйиб, I чорак учун сигирларнинг ўртача сонини аниқлаймиз.

$$\bar{X} = \frac{\frac{1}{2} 826 + 826 + 840 + \frac{1}{2} 900}{4-1} = \frac{2529}{3} = 843 \text{ бош}$$

Бу ўртача кўрсаткич ҳам тўғри, лекин у олдинги ҳисобланган ўртача кўрсаткичдан (863бош) бироз тўлиқдир. Чунки, бу усулда чорак ичидаги ҳар бир ойнинг бошида сигирлар сониди бўлган ўзгаришлар эътиборга олинди. Аммо чорак ойлари ичидаги сигирлар сониди бўлган ўзгаришлар ҳисобга олинмади.

Ўрганилаётган даврнинг ҳар куни бўйича сигирлар сониди бўлган ўзгаришларни тўлиқ ҳисобга олиш учун сигирларнинг ўртача сони озуқа кунлари асосида ҳисобланиши лозим. Учинчи усул. Озуқа кунлар асосида I чорак учун сигирларнинг ўртача сонини ҳисоблаймиз. Бунинг учун аввало I чорак бўйича озуқа кунлар сонини ҳисоблаб олиш керак, кейин у чоракдаги кунлар сонига бўлинади. Озуқа кунлари сони қуйидагича ҳисобланади. 1) 1 январдан 16 феврагача 46 кун бўлиб, ҳар куни 826 бош сигир боқилган. Демак озуқа кунлар сони $46 \cdot 826 = 37996$ га тенг:

2) 16 февралдан 2 мартгача 14 кун бўлиб, ҳар куни 840 бош сигир боқилган озуқа кунлар сони $14 \cdot 840 = 11760$ га тенг;
 3) 2 мартдан 1 апрелгача 30 кун бўлиб, ҳар куни 900 бош сигир боқилган, озуқа кунлар сони $30 \cdot 900 = 27000$ га тенг.

Демак, 1 чорак учун сигирларнинг ўртача сони.

$$\frac{37996 + 11760 + 27000}{46 + 14 + 30} = \frac{76756}{90} = 853 \text{ бошга тенг}$$

Шундай қилиб, учинчи усулда ҳисобланган сигирнинг ўртача сони тўғри ва тўлиқдир. Бинобарин, статистика амалиётида озуқа кунлари тўғрисидаги маълумотлар асосида ҳисобланган молларнинг ўртача бош сони тўғрисидаги кўрсаткичдан фойдаланилади.

Чорвачилик статистикасида чорва молларининг ўртача бош сонини аниқлашдан ташқари, уларни шартли бош сонга айлантириб ҳисоблаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бундай зарурият аввало чорва молларининг ем-хашак базаси билан таъминланганлик даражасини ҳисоблаш вақтида туғилади. Алоҳида чорва молларининг турлари, уларнинг ёши ва жинси бўйича гуруҳи бир биридан вазни, қиймати ва ем-хашакка бўлган талаби билан тубдан фарқ қилади. Бундан ташқари турли ихтисослашиш даражасига эга бўлган хўжаликлар бўйича чорва молларининг бош сони кўрсаткичларини ўзаро солиштириш кўпинча нотўғри хулосалар чиқаришга олиб келади.

Чорва молларининг шартли бош сони бирлиги сифатида катта ёшдаги қорамол қабул қилинган. Уларнинг қиймати ёки озуқага бўлган талабини катта ёшдаги қорамолнинг қиймати ёки озуқага бўлган талабига бўлиш орқали аниқлаш мумкин. Молларни шартли бош сонига айлантириш коэффициентлари қуйидагича:

4-жадвал

Чорва молларининг турлари	Молларнинг ем-хашакка талаби бўйича	Молларнинг қиймати бўйича
Катта ёшдаги отлар, сигирлар, бўқалар ва хўкилар	1,0	1,0
Бошқа қорамоллар	0,6	0,5
Чўчқалар	0,3	0,25
Қўй ва эчкилар	0,1	0,1

Чорва молларини шартли бош сонга айлантириш коэффициентидан аввало бош сон индексини ҳисоблашда фойдаланилади. У қуйидагича аниқланади:

$$I = \frac{\sum Q_1 K}{\sum Q_0 K}$$

Бу ерда: Q_1 ва Q_0 чорва молларининг турлари бўйича ҳисобот ва базис давридаги бош сони;

K — шартли бош сонга айлантириш коэффициенти. Бундан ташқари чорва молларини шартли бош сонга айлантириш бирликлари турли мамлакатларда чорвачиликнинг тараққиёти ва ҳолатига баҳо беришда ҳам қўлланилади.

Чорва молларининг бош сони кўрсаткичи йил давомида ўзгариб туради. Шунинг учун молларнинг бош сони кўрсаткичларини таҳлил қилганда, доимо айтиш шундай давр кўрсаткичларидан фойдаланиш зарур.

Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга чорва моллари бош сони ўзгаришининг таъсирини аниқлаш учун шартли қабул қилинган маҳсулот ҳажми билан режадаги, яъни маҳсулот ҳажми таққосланади. Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга маҳсулдорлик ўзгаришининг таъсирини аниқлаш учун ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан шартли қабул қилинган маҳсулот ҳажми таққосланади.

5.2. Подани тўлдириш кўрсаткичлари ва пода айланмаси

Чорвачиликни ривожлаштиришнинг муҳим шартларидан бири чорва моллари бош сонининг кўпайишидир. Хўжаликларда чорва моллари бош сонининг кўпайтирилиши подани тўлдириб бориш билан боғлиқдир.

Подани тўлдириб бориш молларнинг тўхтовсиз ҳаракатидаги мураккаб жараёндир. Бузоқларнинг туғилиши, уларни ўстириб асосий пода гуруҳига қўшиш, молларнинг гўштга сўйиш учун бўрдоқига боқилиши, поданинг зотли моллар ҳисобига кенгайтирилиши, молларнинг сотилиши ва ҳоказолар ана шу мураккаб оқимни ташкил этади.

Подани тўлдириш икки хил бўлади:

1) оддий йўл билан — бунда чорва молларнинг бош сони йил охирида кўпаймайди.

2) кенгайтирилган йўл билан — чорва молларнинг бош сони йил охирида кўпайди.

Чорвачиликни ривожлантириш учун подадаги чорва моллари сони кенгайтирилган йўл билан кўпайтирилиши лозим.

Чорва молларининг бош сони ва таркибида тез-тез рўй берадиган ўзгаришларнинг маълум бир вақтдаги ҳолати пода айланмасида акс этади.

Пода айланмаси маълум бир давр ичида чорва моллари бош сонининг жинс ва ёшлари бўйича ҳаракатидир. Бунга хўжаликка турли манбалардан (туғиш, сотиб олиш ва бошқа йўл-

лар билан) келган ва ҳўжаликдан кетган (сотилган, сўйилган, нобуд бўлган ва ҳ.к.) ҳайвонлар киради. Пода айланмасини таҳлил қилиш ва назорат қилиб бориш мақсадида молларнинг турлари бўйича улар ёш ва жинси жиҳатидан гуруҳларга бўлиниб поданинг баланс жадвали тузилади.

Пода айланмаси баланс жадвали қорамоллар юзасидан йилда бир марта, йиллик чўчқалар, паррандалар юзасидан ҳар ойда ойлик жадвал режа ва ҳақиқий кўрсаткичлар асосида тузилади. Баланс жадвалда қуйидаги тенглик таъмин этилиши лозим:

$$M_0 + K = Ч + M_1$$

Бу ерда: M_0 - чорва молларининг йил бошидаги бош сони;

K — келган чорва моллари сони;

$Ч$ — чиқиб кетган чорва моллари сони;

M_1 — чорва молларининг йил охиридаги бош сони маҳсулотлари кўрсаткичлари.

Чорвачиликни ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бири чорва моллари бош сонининг кўпайишидир. Ҳар бир ҳўжаликда чорва моллари бош сонининг кўпайтирилиши, шу турдаги ҳайвонлар подасини тўлдириб беришга боғлиқдир.

Ҳар бир ҳўжаликда чорва молларининг бош сони ва таркибида доимо ўзгариш рўй беради. Бундай ўзгаришлар молларнинг туғилиши, уларнинг ўстирилиб асосий подага ўтказилиши, молларнинг гўшт учун давлатга сотилиши, ҳўжаликдан четга сотилиши, сўйилиши, нобуд бўлиши кабилар натижасида содир бўлади.

Ҳўжаликлар бўйича чорва молларининг бош сони ва таркибида рўй берадиган ўзгаришларни, яъни молларнинг ҳаракатини маълум давр бўйича яққол кўриш учун пода айланмаси тузилади.

Пода айланмаси бу маълум давр ичида чорва моллари бош сонининг жинси ва йили бўйича юз берадиган ўзгаришларни ифодаловчи баланс жадвалидир. Бу жадвал қуйидаги кўринишда тузилиши мумкин.

5-жадвал

Пода айланмаси

Моллар гуруҳлари	Йил бошига мавжуд моллар сони	Кирим				Чиқим				Йил охирида мавжуд моллар сони
		Туғилган моллар	Бошқа гуруҳдан ўтган моллар	Четдан келган моллар	Давлатга сотилган моллар	Четга сотилган моллар	Бошқа гуруҳга ўтказилган	Ҳўжаликда сўйилган	Нобуд бўлган моллар	Енгилмовчилик ва камомад

Келтирилган жадвалда чорва молларининг йил бошидаги сони, йил давомидаги кирим ва чиқим ҳамда йил охирида қол-

ган бош сони акс этади. Жадвалнинг кирим қисмида туғилган моллар сони, четдан сотиб олинган моллар сони ва бошқа гуруҳлардан асосий подага ўтказилган моллар сони кўрсатилади. Ҳар бир ҳайвонлар подаси балансининг кирим қисмида келтирилган манбалар ҳисобига тўлдирилади ва кўпайтирилади.

Балансининг чиқим қисмида эса йил давомида моллар бош сонининг (камайиши) манбалари кўрсатилади. Ҳайвонларнинг (камайиши) манбалари уларнинг давлатга гўшт учун сотилиши, хўжаликда сўйилиши, четга сотилиши, нобуд бўлиши ва ҳ.к.дан иборатдир. Балансининг бу қисмида ёш молларни етиштириб катта гуруҳларга (асосий подага) ўтказиш ҳам камайиш ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида пода айланмаси жадвал тизимида асосий маълумотлар манбаи бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ҳисобланади. Ҳар бир хўжаликда туғилган моллар «Қабул акти» асосида кирим қилинади. Чорва молларини давлатга ва бошқа ташкилотларга сотишда «Сотиш варақаси» тузилади. Ҳайвонлар хўжаликда сўйилганда ёки нобуд бўлганида акт орқали расмийлаштирилади.

Чорва молларининг кирим ва чиқим ҳаракатлари бошқа манбалари бўйича ҳам тегишли ҳужжатлар орқали расмийлаштирилади.

Хўжаликларда ҳар чорак ва йил охирида чорва моллари турлари ва ёш гуруҳлари бўйича инвентаризациядан ўтказилади, натижада чорва молларининг турлари бўйича таҳлил маълумотлар тўпланади. Бу маълумотлар асосида пода айланмаси жадвали тузилади ва баланс жадвалининг айрим моддалари ўртасидаги боғланишлар ўрганилади.

Пода айланмаси жадвалида келтирилган маълумотлар чорва моллари ҳаракатини кўрсатиш билан бирга, чорвачиликнинг ривожланишига тавсиф берадиган бир қатор кўрсаткичларни ҳисоблаш учун ҳам асос бўлади.

Жадвалда келтирилган маълумотлар асосида гўшт ишлаб чиқариш ресурсларини аниқлаш, чорва молларини такрор етиштириш жараёнига тавсиф берувчи кўрсаткичларни ҳисоблашда кенг фойдаланилади. Шу билан бирга унда кўпгина абсолют маълумотлар келтирилади ва шу маълумотлар асосида чорва моллари бош сонининг ўзгариши, пода айланмаси ҳаракати интенсивлигига тавсиф берувчи нисбий кўрсаткичлар ҳисобланади.

Хўжаликда ҳайвонлар подасини тўлдириш икки хил бўлади:

1) Оддий йўл билан тўлдириш — бунда чорва молларининг бош сони ўзгармайди.

II) Кенгайтирилган йўл билан тўлдириш — бунда чорва молларининг бош сони йил бошидагига кўра йил охирида кўпаяди.

Чорвачиликни ривожлантириш учун бу кенгайтирилган такрор етиштириш орқали моллар сонини кўпайтириш муҳим аҳамиятга эга.

Чорва молларининг бош сонини такрор етиштириш деганда туғилган моллар ҳисобига подани янгилаш, ёш молларни парвариш қилиш, наслини яхшилаш асосида ишлаб чиқаришдан чиқиб кетган моллар ўрнини тўлдириш ва кенгайтириш тушунилади. Бу ишни ҳар бир хўжаликда ички имкониятларни ишга солиб, асосан моллар наслини яхшилаш ва зотли моллар яратиш ҳисобидан ҳайвонлар подасини такрор етиштириш ҳисобидан бажариш лозим.

Чорва моллари бош сонининг ташқаридан олинган моллар ҳисобига кўпайтирилиши мазкур хўжаликда такрор етиштириш натижаси ҳисобланади. Аммо хўжаликдан чиқиб кетган чорва моллари бош сони шу хўжаликни такрор етиштириш жараёнининг натажаси бўлиши мумкин.

Чорвачилик статистикасида чорва молларини такрор етиштириш жараёнига тавсиф берадиган қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади:

- 1) Она молларни урчитиш кўрсаткичи;
- 2) Она моллар сонидан фойдаланиш ёки бола олиш кўрсаткичи;
- 3) Подадаги маҳсулдор моллар ўрнини ёш моллар билан қоплаш кўрсаткичи;
- 4) Ҳайвонларнинг нобуд бўлиш кўрсаткичи;
- 5) Ҳайвонларни подадан чиқариш кўрсаткичи кабилар.

Бу кўрсаткичлар қуйидагича аниқланади:

Она молларни урчитиш кўрсаткичи. Хўжаликларда подани такрор етиштириш кўп жиҳатдан она молларни тўлиқ урчитишга боғлиқ. Ҳозирги вақтда чорвачиликда она молларни сунъий урчитиш кенг қўлланилмоқда. Бу кўрсаткични аниқлаганда умумий она моллар сонидан неча фоиз урчитилган ҳисобланади, яъни

$$\text{Урчитиш кўрсаткичи} = (\text{ҳақиқатда урчитилган она моллар сони}) / (\text{урчитилиши имконида бўлган она моллар сони})$$

Урчитилиши имкониятида бўлган она молларга, қора моллар бўйича йил бошида мавжуд бўлган сигирлар ва бир ёшдан катта бўлган таначалар; қўй ва эчкилар бўйича — она қўй ва эчкилар ва бир ёшдан катта бўлган қўзилар; чўчқалар бўйича — она чўчқалар ва тўрт ойликдан катта урғочи чўчқалар киради.

Она моллар сонидан фойдаланиш кўрсаткичи ёки бола олиш кўрсаткичи. Бу ерда урчитилган она моллардан қанча қисми бола берганлиги ўрганилади. Она моллар сонидан фойдаланиш кўрсаткичи аниқланганда, ҳисобот йили ичида тирик туғилган моллар сони урчитилган, бола олиш эҳтимолидаги она моллар сонига нисбатан аниқланади.

Қора моллар бўйича бола олиш кўрсаткичи = (тирик туғилган бузоқлар сони)/(сигирлар, икки ёшдан катта таначалар ва бир ёшдан катта урчитилган таначалар сони).

Чўчқалар бўйича бола олиш кўрсаткичи = (тирик туғилган чўчқа болалари)/(асосий ва бир галлик она чўчқалар сони).

Чорвачиликда ҳар 100 бош сигирдан ўрта ҳисобда 95-100 бош бузоқ, ҳар 100 бош она совлиқдан 100-110 бош қўзи, ҳар 100 бош она чўчқадан 1600-2000 бош чўчқа боласи олиш мумкин.

Поладаги маҳсулдор моллар ўрнини ёш моллар билан қоплаш кўрсаткичи орқали ҳар бир хўжаликда асосий поладаги маҳсулот бераётган молларнинг кейинчалик ўрнини тўлдириш учун зарур бўлган ёш молларни стиштириш даражаси ўрганилади. Масалан, сигирлар ўрнини келажакда қоплаш учун стиштирилаётган ғунажинлар ва бир ёшдан катта қочирилаётган таначалар тўлдиради. Хўжаликда асосий подадан чиқиб кетадиган маҳсулдор моллар, масалан, сигирлар сонига нисбатан уларнинг ўрнини тўлдирадиган ғунажинлар сони кўпроқ бўлиши лозим.

Ҳайвонларнинг нобуд бўлиш кўрсаткичи. Бу салбий кўрсаткичдир, ҳар бир хўжаликда молларнинг нобуд бўлишига йўл қўйилмаслиги лозим. Аммо айрим ҳолларда ҳар хил сабаблар оқибатида ҳайвонлар нобуд бўлади. Бу кўрсаткич қуйидагича ҳисобланади.

ҳисобот даври ичида нобуд бўлган моллар сони

Нобуд бўлиш кўрсаткичи =

ҳисобот даври бўйича моллар айланмасидаги бош сони

Ҳисобот даври бўйича молларнинг айланмасидаги бош сонига йил бошида мавжуд бўлган моллар сони ва пода айланмаси кириш қисмидаги моллар сони киради (бошқа гуруҳдан ўтказилгандан ташқари).

Ҳайвонларни подадан чиқариш кўрсаткичи аниқланганда, асосан подадан ғўшт учун ажратилган моллар сони эътиборга олинади. Бунда давлатга ғўшт учун сотилган моллар, хўжаликда сўйилган моллар, четга сотилган моллар киради. Агарда моллар хўжаликдаги ишчи, хизматчиларга сотилса, улар ҳайвонларни подадан чиқариш кўрсаткичига қирмайди.

Ҳайвонларни подадан чиқариш кўрсаткичи қуйидагича аниқланади.

$$\text{Подадан чиқариш кўрсаткичи} = \frac{\text{Подадан чиқарилган моллар сони}}{\text{ҳисобот даври бўйича молларнинг айланма бош сони}}$$

6-жадвал

Ҳамоа ҳўжалиғи бўйича 1999 йил учун қорамоллар, пода айланмаси

Қорамоллар гуруҳи	Йил бошида мавжуд бўлган	Кирим				Чиким					Йил охирига мавжуд бўлган	
		Турилган моллар	Бошқа гуруҳдан ўтказилган	Четдан сотиб олинган	Киримни жами	Давлатга сотилган	Бошқа гуруҳга ўтказилган	Четга сотилган	Ҳўжаликда сўйилган	Нобуд бўлган		Чикимнинг ҳажми
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Буқалар	6	-	2	3	5	4	-	-	-	-	4	7
Сигирлар	600	-	114	-	114	72	-	6	6	-	78	636
Ғўнажннлар	96	-	68	-	68	-	92	-	-	6	98	66
2 ёшдан катта ташалар	12	-	24	-	24	-	12	-	-	-	12	24
2 ёшгача бўлган топа	114	-	-	-	-	-	102	6	6	-	108	6
2 ёшгача бўлган буқалар	84	-	-	-	-	-	2	10	10	-	84	-
Ҳисобот йилида туғилган	-	672	-	-	672	-	-	54	54	12	384	288
Жами	912	672	208	3	883	76	208	390	76	18	768	1027

Чорва молларини такрор стиштириш кўрсаткичларини ҳисоблаш тартибини қуйидаги мисол маълумотларидан кўра-миз (жадвалга қаранг). Мисол маълумотларига кўра, ҳўжалик-даги қора молларнинг бош сони йил ичида 115 бошга (1027-912), ёки 12,6 % ((1027:912)100)га ўсган. Қорамоллар пода-сида сигирларнинг салмоғи қуйидагича ўзгарган. Йил бошига 65,8 % ((600:912)100) ни ташкил этган бўлса, йил охирига сигирлар салмоғи 62,0 % бўлган. Демак, сигирлар салмоғи 3,8 % га камайган. Энди она моллардан фойдаланиш, бола олиш ва шу каби кўрсаткичларни ҳисоблаймиз.

$$672 \cdot 100$$

$$\text{Ҳар 100 сигир ва ғўнажнндан бўзоқ олиш кўрсаткичи} = \frac{672 \cdot 100}{600 + 96} = 96 \text{ бош}$$

$$\text{Сигирлар ўрнини қунажиклар билан тўлдириш кўрсаткичи} = \frac{96 \cdot 100}{600} = 16\%$$

$$\text{Ҳайвонларнинг побуд бўлиш кўрсаткичи} = \frac{18 \cdot 100}{912+675} = \frac{1800}{1587} = 1,1\%$$

$$\text{Ўғит учун подадан чиқарилган моллар кўрсаткичи} = \frac{(76+78) \cdot 100}{912+675} = 9,8\%$$

5.3. Чорва молларининг маҳсулдорлиги кўрсаткичлари

Молларнинг маҳсулдорлигини статистика чорва молларининг турлари ва хўжалик категориялари бўйича ўрганади. Бир бош сигирдан ўртача соғилган сут (соғим), бир бош қўйдан олинган ўртача жун, бир чорва мол вазнининг ўртача ошishi, тухум қиладиган бир товукнинг ўрта ҳисобда тухум қилиши ва ҳоказолар чорвачилик маҳсулдорлиги кўрсаткичларидир. Бир бош сигирдан ўртача қанча сут соғилганини аниқлаш учун йил (ёки бир ой) давомида барча сигирлардан соғилган ялпи сут миқдори сигирларнинг ўртача сонига бўлинади (бунга боқувга қўйилган ва ўғитга топшириладиган сигирлар кирмайди, аммо соғин сигирлар ҳисобот даврида соғилиш-соғилмаслигидан қатъи назар ҳисобга киради).

Поданинг сут маҳсулдорлиги қўйидаги кўрсаткичлар билан таърифланади: 1) битта соғин сигирга тўғри келадиган ўртача йиллик соғим; 2) умуман бир сигирга тўғри келадиган ўртача йиллик соғим.

Биринчи кўрсаткич — соғим сигирга тўғри келадиган сутдаги ёғнинг фоизи билан белгиланади. Сутнинг сифати сигирларнинг зоти, ёши, боқими ва сақлаш шароитига боғлиқдир.

Иккинчи кўрсаткич - умуман бир сигирга тўғри келадиган йиллик ялпи соғим миқдорини аниқлаш учун олинган ялпи соғим миқдори подадаги барча сигирларнинг йиллик ўртача сонига бўлинади.

Сигирларнинг маҳсулдорлигини белгиловчи яна бир муҳим кўрсаткич сутнинг сифатидир. Сутнинг сифати сутдаги ёғнинг фоизи билан белгиланади. Сутнинг сифати сигирларнинг зоти, ёши, боқими ва сақлаш шароитига боғлиқдир.

Ҳар хил сигирлардан соғиб олинган сутнинг ўртача ёғлиглиги қўйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\overline{X} = \frac{\sum f \cdot x}{\sum f}$$

\overline{X} — сутнинг ўртача ёғлилиги. x — сутнинг ёғлилиги. f — соғим миқдори.

Чорвачиликда ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз давом этганлиги учун асосий кўрсаткичларни жорий таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Республикада чорва моллари бош сонини кўпайтириш, зотини яхшилаш, см — хашак базасини мустаҳкамлашга катта эътибор берилмоқда. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш молля режасида мол турлари бўйича қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, бош сонларини режалаштиради. Мол гуруҳлари бўйича мавжуд бош сони ва уларнинг ўзгариши корхоналар йиллик ҳисоботининг 15 — АСҚ «Чорва молларининг ҳаракати» шаклида кўрсатилади. Чорва моллари тури ва гуруҳи бўйича ҳақиқатдаги мавжуд бош сони режада ва ўтган йиллардаги чорва моллари бош сони билан таққосланиб, чорва моллари бош сони режасининг бажарилиши ва ўсиш даражаси таҳлил қилинади.

Чорвачилик тармоғи ривожланишини таъминлаш борасида хўжаликлар мол турларидан бола олиш ишларини талаб даражасига қўйишлари ва шу асосда туёқ сонини оширишга эришишлари лозим. Олинадиган ёш молларнинг кўрсаткичлари юқори бўлиши учун наслчилик ишларини йўлга қўйиш керак.

Чорвачилик маҳсулотлари стиштиришни кўпайтиришнинг бирдан бир йўли молларнинг маҳсулдорлигини оширишдир.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш молля режасида ҳар бир сигирдан ўртача йиллик соғиб олинган сут, ҳар бир қўйдан қирқиб олинган жун, ёш ва боқувдаги қорамолларнинг бир қунлик ортган вазни, икки ойдан ошган ва боқувдаги чўчқаларнинг қўшимча вазни, бир она товукдан ўртача бир йилда олинадиган тухум сони белгиланган. Чорва молларининг ҳақиқий маҳсулдорлиги кўрсаткичлари корхоналарнинг йиллик ҳисоботининг 13 — АСҚ шаклининг «Чорва молларининг маҳсулдорлиги» деган иловасидан олинади. Чорва молларининг ҳисобот йилидаги ҳақиқий маҳсулдорлиги билан таққосланиб, маҳсулдорлик режасининг бажарилиши ва ўсиши таҳлил қилинади.

Бу жадвалдаги маълумотлардан кўринадик, хўжаликда умуман қора моллар ва икки ойдан ошган ёш чўчқаларнинг бир қунлик ортган вазни ҳақиқатда режадагидан паст бўлган. Бироқ сут соғиб олиш ва жун қирқиб олиш бўйича маҳсулдорлик режаси ортиғи билан бажарилган.

Хўжаликлар келгусида чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш учун чорвачиликда старлича см — хашак базасига эга бўлиши ва ундан самарали фойдаланиши, чорва молларининг зотини яхшилаши ҳамда чорвачиликни тўлиқ механизациялаштириши зарур.

7-жадвал

Жорий йилда хўжаликдаги чорва молларининг маҳсулдорлик режаси бажарилиш даражаси ва ўсишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқийси	Фарқи	Режанинг бажарилиши, %
Бир бош сипирдан йиллик ўртача соғиб олинган сўт, кг	2500	2757	257	110,3
Барча ёшдаги қорамолларнинг бир кунлик ортаган вазини, гр.	417	378	-39	90,6
2 ойдан ошган ёш чуққаларнинг бир кунлик ортаган вазини, гр.	348	328	-20	94,2
Бир бош қўйдан йиллик ўртача қирқиб олинган жүн, кг.	2,1	2,2	0,1	104,8

Вазирлар Маҳкамасининг қарорига асосан ҳиссадорлик жамиятлари тузилмоқда. Уларнинг вазифаси давлат, жамоа ва бошқа турдаги хўжаликларнинг маҳсулдорлиги паст бўлган қорамолчилик фермаларининг мулкларини ферма жамоасига акция қилиб сотишдан иборат.

Ҳиссадорлик жамияти банкда ўз номига ҳисоб рақамига эга бўлган қишлоқ хўжалиги корхонасидир.

Ҳиссадорлик жамиятининг вазифаси чорвачиликда маҳсулдорлик ва маҳсулот сифатини ошириш, аҳолининг гўшт, сўт маҳсулотларига бўлган талабини қондириш, бириктирилган ер бошқа манбалардан амалдаги қонунчилик талабларига риоя қилган ҳолда фойдаланиш ҳамда меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришга илм-фан ютуқларини ва илғор технологияларни жорий қилишдир.

Чорвачилик фермер хўжалиги ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги шаклига ўтгандан кейин сезиларли натижаларга эрилишган. 2002 йилда 2001 йилга нисбатан ҳар бир сипирдан соғиб олинган сўт 1,7% га кўпайган. Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши шу жумладан, чорвачиликнинг юқори самарали юритилиши натижасидан иккисодий ислохотларни амалга ошириш, қишлоқда мулкчилик шакллариининг ўзгариши ва бозор тузилмаларининг ташкил этилиши билан бевосита боғлиқдир.

Жўн етиштириш режаси ҳисобот йилида 4 ц. га кўн бажарилган. қўйлар бош сонининг 100 бошга кўпайиши натижасида умумий қирқиб олинган жўннинг миқдори 2 ц. га ва ҳар

бир кўйдан қирқиб олинган жунни 100 г.га юқори бўлиш умумий жуннинг миқдорининг 2 ц.га кўпайишига сабаб бўлган. Чорвачиликнинг озۇқа билан, айниқса, оқсиллар билан таъминланиш республика учун кескин муаммодир. Бу муаммо устида кўп шуғулланилмоқда, лекин шунга қарамай, оқсилга бой озۇқа муаммоси тобора кескинлашиб бормоқда.

Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтиришга асосан икки омил таъсир этади. Биринчидан, чорва моллари бош сони ўзгариши; Иккинчидан, бир бош молдан олиннадиган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши. Чорвачиликдан турли хил маҳсулотлар олинади. Уларнинг бир қисми молларни ўрчитиш ва парвариш қилиш натижасида стилиб, йил давомида туғилган ёш моллар вазни, ўтган йилларда туғилган ёш молларнинг ўсиши натижасида ортган вазни ва боқувдаги молларнинг семирган вазни ҳисобланади.

Маҳсулотнинг иккинчи қисми эса, чорва молларидан хўжаликда фойдаланиш жараёнида олинган сут, жун, тухум, асал ва бошқа ёрдамчи маҳсулотлардан иборатдир. Чорвачилик маҳсулоти таркибига, қайта ишлов бериш натижасида олинган ёғ, ишлук, қаймоқ ва молларни сўйиш натижасида олинган гўшт, тери мўйна ва шу кабилар киритилмайди. Чунки, улар саноат маҳсулоти ҳисобланади.

Чорвачилик статистикасида сут, тухум, жун ишлаб чиқариш ҳажмига тавсиф беришда ялпи соғиб олинган сут, ялпи олинган тухум ва ялпи қирқиб олинган жун кўрсаткичлари ҳисобланади. Ялпи соғиб олинган сут миқдорида ҳисобот даврида хўжаликда соғиб олинган барча сут, шу жумладан бўзоқларга, чўчка болаларига ичирилган сут ҳам киритилади. Гўшт етиштиришга ихтисослашган хўжаликларда ситирлар соғилмайди, балки бўзоқларга эмиздирилади. Бундай вақтда бўзоқларга эмизилган сут ялпи соғиб олинган сут миқдорида қўшилмайди.

Одатда хўжаликларда сут миқдори тортилмайди, балки ўлчанади. Аммо хўжаликларнинг ҳисоботларида етиштирилган сут оғирлик ўлчов бирликларида келтирилади. Бундан ташқари давлатга сут топшириш бўйича режаларнинг бажарилиши ҳам оғирлик ўлчов бирликларида ҳисобланади. Шунинг учун бир литр сут 1,032 кг га тенг деб олинади. Ялпи қирқиб олинган жун миқдорида йил давомида тирик қўй ва эчкилардан қирқиб олинган барча жун миқдори киради.

Ялпи тухум миқдорида хўжаликларда товуқлардан, ўрдак, ғоз ва қуркалардан олинган барча тухумлар киради. Бунга жўжа очириш учун фойдаланилган ҳамда жўжаларни боқиш учун фойдаланилган тухум миқдори ҳам қўшилади.

Чорвачиликда етиштирилган тирик вазн икки усулда ҳисобланиши мумкин:

Биринчиси, бевосита ҳисоб усули. Бунда етиштирилган тирик вазн ҳисобот даврида туғилган ёш моллар вазни, ўтган йилларда туғилган ёш молларнинг ўсиб қўшилган вазни ва боқувдаги молларнинг есимприб ортган вазнини қўйиш орқали топилади.

Иккинчи усулда, етиштирилган тирик вазн пода айланмаси жадвали маълумотлари асосида аниқланади. Бунинг учун пода айланмаси жадвалидаги чорва молларининг бош сони ва ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичлар тирик вазнда берилган бўлиши зарур. У вақтда етиштирилган тирик вазн молларнинг ҳисобот давридаги ортган вазни, давлатга сотилган ва хўжаликда сўйилган ҳамда катта ёшдаги nobуд бўлган моллар вазни йиғиндисидан, ташқаридан сотиб олинган моллар вазнини айириш орқали топилади.

У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

Етиштирилган вазн = $(B_1 - B_0) + C + X - Ч + Н$

Бу ерда: B_1 ва B_0 — чорва молларининг ҳисобот даври охиридаги ва бошидаги вазни;

C — сотилган мол вазни;

X — ўз хўжалигида сўйилган мол вазни;

$Ч$ — ташқаридан сотиб олинган мол вазни;

$Н$ — асосий подадаги nobуд бўлган катта ёшдаги маҳсулдор моллар вазни.

Чорвачилик статистикасида гўшт ишлаб чиқаришга сўйиш учун топширилган молларнинг тирик вазни киритилади. Статистика амалиётида сўйиш контингентига давлатга сотилган, ўз хўжалигида сўйилган ва бозорда сотилган молларнинг бош сони киритилади.

Шартли равишда, наслчилик пунктига сотилган моллар бош сони, ишчиларга сотилган 6 ойликкача бўлган бўзоқлар, 2 ойликкача бўлган чўчқалар дарҳол сўйиш учун эмас, балки парвариш қилиш учун, боқилиш учун сотилган деб қабул қилинади. Шунинг учун бу бош сон гўшт ишлаб чиқариш контингентига киритилмайди.

Чорва молларининг тирик вазнини сўйилган вазнга айлантириш махсус коэффициентлар ёрдамида амалга оширилади.

Молларнинг тирик вазнига нисбатан гўшт чиқилиш фойизи қуйидагича: қорамолда 48-50 %; чўчқаларда 65-66 %; қўй ва эчкиларда 42-43 %ни ташкил этади.

Чорва молларининг маҳсулдорлик кўрсаткичи битта ўртача бош сон ҳисобига тўғри келадиган маҳсулот миқдори билан

ўлчанади. Чорвачиликда маҳсулдорликни ифодаловчи кўрсаткичлар бўлиб, ҳар бир сигирдан ўртача соғиб олинган сут, ҳар бир қўйдан қирқиб олинган жун ва ҳар бир товукдан ўртача олинган тухум ҳисобланади.

Сигирларнинг сут маҳсулдорлигини ҳисоблаш учун ҳисобот даврида соғиб олинган ялпи сут миқдори сигирларнинг ўртача йиллик сонига тақсим қилинади. Сигирларни ўртача йиллик бош сонини ҳисоблаш учун эса, ҳисобот давридаги сигир кунлари сони календарь кунларига бўлиш орқали топилади.

Товуқларнинг тухум маҳсулдорлигини ҳисоблаш учун ҳисобот даврида барча товуқлардан олинган тухум миқдори товуқларнинг ўртача йиллик сонига тақсим қилинади.

Жун маҳсулдорлигини ҳисоблаш учун ҳисобот даврида ялпи қирқиб олинган жун миқдорини қўйларни йил бошидаги сонига тақсим қилинади. Бу кўрсаткичнинг қатор камчиликлари мавжуд. Биринчидан, ялпи қирқиб олинган жун миқдори қўшилган бўлиши мумкин, иккинчидан йил бошидаги қўйлар сонидан бир қисми жун қирқилишгача бошқа ҳўжаликларга сотилиши мумкин.

Бир қўйдан ўрта ҳисобда қанча жун олинганлигини аниқлаш учун бир йил ичида қўйлардан қирқилган жуннинг ялпи миқдори қўйларнинг йил бошидаги сонига бўлинади. Бир товукқа тўғри келадиган ўрта ҳисобдаги тухум миқдорини аниқлаш учун ҳўжалик бўйича товуқлардан олинган барча тухум миқдори катта товуқларнинг (тухум берса-бермаса барибир) ўртача сонига бўлинади.

Чорва молларининг гўшт маҳсулдорлик кўрсаткичлари бир молнинг ўртача тирик ёки сўйим вазнидан, молларнинг семизориклиги, ёш моллар ва боқилган қўйилган катта моллар вазнининг бир суткада ўртача ошishi, битта урғочи молга тўғри келиш ҳисобида ўстирилган моллар сонидан иборат.

Чорвачилик маҳсулотларининг умумий ҳажми чорва молларининг бош сони ва уларнинг маҳсулдорлигига боғлиқдир. Чорва молларининг бош сони қанча кўп, молларнинг маҳсулдорлиги қанча юқори бўлса чорва маҳсулотлари шунча кўп бўлади. Чорвачилик маҳсулотлари, маҳсулотларнинг турлари бўйича натурада ва қиймат кўрсаткичида ҳисобга олинади. Маҳсулотнинг натура кўрсаткичи стиштирилган шу маҳсулотнинг ҳажми ва таркибига қараб истесмол қийматини ифодалайди. Қиймат кўрсаткичи эса маҳсулотга умумий иқтисодий баҳо беради.

Чорвачилик маҳсулотига чорва моллардан олинadиган (гўшtdан бошқа) ҳамма маҳсулот-сут, жун, тухум ва молларни ўстириш маҳсулотлари, яъни урчиш, моллар сони, вазни ва бошқалар киради.

Гўшт чорвачилик маҳсулоти қаторига кирмайди, у саноат маҳсулоти ҳисобланади. Лекин чорвачилик статистикаси гўшт етиштириши масаласини ўрганади, негаки, бунинг қишлоқ хўжалигидан чиқиб кетадиган ҳайвонлар сонини ҳисобга олиш нуктаи назаридан амалий аҳамияти каттадир. Саноат статистикаси гўшт етиштиришга доир маълумотларини тўла акс эттира олмайди. Чорвачилик статистикаси саноат статистикасининг бу камчилигини тўлдирadi.

Чорвачилик статистикаси гўшт етиштиришини ўрганиш билан бирга уни қўзатиб ҳам боради, яъни чорва молларининг гўштга топирилган қисминини алоҳида ҳисобга олиб молларнинг бош сонигаги ўзгаришларини аниқлайди, гўштга топирилган моллар ўрнини тўлдиришга ёрдамлашади; молларнинг бир қисми саноатдан ташқари, хўжаликнинг қушхоналарида сўйилади, булар саноат қорхоналарида гўшт ҳажмига қўшилмай қолади. Чорвачилик статистикаси шахсий хўжаликлардаги моллар ва паррандаларнинг сўйилишсини ҳам қўзатиб, мамлакат бўйича етиштирилган гўштнинг умум ҳажминини аниқлаб туради.

Статистикада чорва молларининг гўшт учун сотилиши гўшт етиштириш деб, тушунилади. Гўшт етиштириш деганда чорва молларининг сўйилган вазни назарда тутилади.

Сўйим (сўйилган мол) вазни деганда сўйилган мол танасининг вазни тушунилади. Бунга оёқлар, ичак чавоқ, буйрак — юрак, мия, ўпка ва ҳ.к. ҳам қўшиб ҳисобланади, ҳам қўшмай ҳисобланади. Сўйиш вазни ичак қорин ва ҳоказоларни чиқариб ташлаб ҳисоблаганда тирик вазига нисбатан қора моллар тахминан 46%, қўчқалар 63% , қўйлар ва эчкилар 43% ни ташкил этади. Ичак, ўпка, жигар, юрак ва ҳ.к.лар 54%, 37%, 57%дир. Бир бош сўйимдан олинадиган гўшт миқдори молнинг семиз, ориқлиги ва зотига боғлиқ. Молнинг сўйиш вазни қўрсаткичи хўжаликларнинг гўшт етиштиришда олиб борган ишларнинг натижасини ифодалайди.

Қисқача хулосалар

Чорва моллари сонининг ҳаракатини кузатиш, умуман сон ва таркибини белгилаш уларнинг хўжалик категориялари, туман, вилоятлар бўйича тақсимланиши, чорва молларини урчитиш, чорвачиликни ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини тайёрлашни режалаштириш, молхоналар қуриш, сс-хашак базасини кенгайтириш, ишчи кучи билан таъминлаш ва чорвачиликдаги иш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш соҳасида қатор тадбирларни ҳал қилиш учун ҳам зарурдир. Чорвачилик маҳсулотларини ситиштиришнинг кўпайиб бориши чорва моллари сонининг муттасил ўсиб боришига, молларнинг маҳсулдор зотлари кўпайтирилишига боғлиқдир. Шунинг учун хўжаликларнинг режаларида чорва бошини, айниқса, маҳсулдор зотларини кўпайтиришга муҳим ўрин берилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Чорва молларининг сони.
2. Чорва молларининг таркиби.
3. Чорва молларининг маҳсулдорлиги.
4. Сут маҳсулдорлиги.
5. Чорва молларини жинси ва ёшига қараб гуруҳлаш.

Асосий адабиётлар

1. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. – Т., ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

ЕМ-ХАШАК МАНБАИ СТАТИСТИКАСИ

6.1. Ем-хашак манбаи ва статистикасининг вазифалари

Ем-хашак тадбирларининг бажарилишини ҳисобга олиш, уларнинг етиштирилиши, маъмул миқдори ва улардан фойдаланишнинг ҳисобини олиб бориш, табиий см-хашакнинг ўз вақтида ўриб, териб тайёрланиши, см-хашакнинг ҳўжаликларда қандай сақланаётгани, улардан фойдаланишдаги режа кўрсаткичларининг бажарилишини таҳлил қилиш, ишлатилмай қолган манбаларни топишга ёрдамлашиш см-хашак статистикасининг вазифасидир.

Ем-хашак базасининг аҳолини ойдинлаштириб берадиган кўрсаткичлардан чорва молларининг см-хашак билан таъмин этилганлик даражаси кўрсаткичлари муҳим ўрин тутати.

Режалаштириш тажрибасида см-хашак иккита белгига, яъни см-хашак манбалари ва сифат хислатларига қараб таъниф қилинади. Ем-хашак манбалари юзасидан унинг таънифи кўйидаги гуруҳларидан иборат бўлади: 1) дала алмашлаб экилишида етиштириладиган см-хашак, 2) табиий ўсадиган см-хашак; 3) чорва молларига озۇқа бўладиган дон экинлари, картошка ва бошқа озик-овқат экинлари; 4) яйлов хашаклари; 5) саноатда етиштириладиган озۇқалар (омухта озۇқалар ҳам шунга кирази); 6) қишлоқ ҳўжалиги берадиган хомашёни ишлатадиган саноат корхоналари ва умумий овқатланиш корхоналарининг чиқитлари.

Чорва молларини см-хашак билан таъмин этиш режаларини тузиш ва таъминлаш кўрсаткичларини ҳисоблашда бу манбаларнинг ҳар бирини ўрганиш муҳимдир.

6.2. Ем-хашак манбаи ва унинг турлари

Ем-хашакнинг манбаи ва турлари жуда кўп. Ҳар қайси тур см-хашак таркибида химиявий ва тўйимли моддалар ҳар хил бўлади. Ҳайвонларга см-хашак берилганида уларнинг таркибидаги тўйимли моддаларнинг кўп-озлигига алоҳида эътибор берилати. Шунинг учун см-хашакнинг умумий ҳажмининг турли озۇқаларнинг шунчаки жами тарзида белгиланб бўлмайди. Ем-хашак ҳисобларида унинг таркибидаги тўйимли моддаларни тенглаштириш учун бир ўлчов белгиси, яъни озۇқа бирлиги ишлатилади. Одатда бундай шартли ўлчов белгиси қилиб сулидаги

тўйимли модда олинган. Молга берилган 1 кг сули унинг тана-
сиди 150 гр. ёғ ҳосил қилади. Ем-хашакнинг тўйимлилиги оқсил
модданинг тез ҳазм қилинишига ҳам боғлиқ; сулидаги оқсил
модда эса тез ҳазм бўлади. Шунинг учун бошқа хил ем-хашак
таркибидаги тўйимли моддалар (протсин, оқсил, витамин ва бо-
шқалар) бир кг сулидаги тўйимли моддага айлантириб ҳисоб-
ланади. Ем-хашакни тўйимлилигига қараб тенглаштириш учун
махсус жадвал ишлаб чиқилган. Унинг бир қисми жадвалда
келтирилган:

8-жадвал

Озуқаларнинг тўйимлилигига қараб тенглаштирилиши

Озуқа турлари	Бир кг да озуқа бирлиги
Сули	1,00
Нўхат	1,17
Ловия	1,29
Жўхори	1,34
Лавлаги	0,26
Ариа	1,21
Картошка	0,30
Балиқ упи	0,83
Сўяк упи	0,79

Фермер ва ширкат хўжаликларида тайёрланган ем-ха-
шакнинг умумий ҳажми билан бирга улар таркибидаги тўйимли
моддалар миқдори ҳам алоҳида ҳисобланади. Таркибида тўйим-
ли моддалар (оқсил, протсин, витамин, минерал моддалар) нў-
хат, қунгабоқар, жўхори, ловия, қўп йиллик ўтлар каби озуқалар
майдонини кенгайтириш ширкат ва бошқа давлат хўжаликля-
рининг муҳим вазифасидир.

Ширкат хўжаликлар ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхо-
наларидаги чорва молларининг ем-хашак билан таъминланиш
ҳисобида молларнинг бош сони, ёшлари асос қилиб олинади.

Ширкат хўжалиги корхоналарида чорва молларининг ем-
хашак билан қай даражада таъмин этилганлиги ва қандай фой-
даланиш лозимлигини аниқлаш учун ем-хашак баланси тузила-

ди. Бундай баланс туман, вилоят, республика миқёсида ҳам тузилади. Баланс кирим ва чиқим қисмидан иборат бўлади.

9-жадвал

Ем-хашак балансининг тахминий схемаси бундай бўлади

Ем-хашак	Йил бошида мавжуд	Кирим, т.			Чиқим, т.				Жами йил охирдаги мавжуд
		Хўжалиkning ўзига тайёрланган	Сирдан келтирилган	жамии	Давлатга сотилган	Ўғурга фондига айратилган	Молларга едирилган	Хўжаликларг а берилган озука	

Ем-хашак баланси режа кўрсаткичлари асосида натурада ёки озуқа бирлигига айлантирилиб, ҳисобот йилида тузилади. Ем-хашак баланси асосида см-хашак тайёрлаш режаси тузилади, унда экиладиган см-хашак майдонларининг таркиби ва ҳажми аниқланади ҳамда озуқа экинларининг маҳсулдорлигини ошириш тадбирлари белгиланади.

Ем-хашак балансини шундай тузиш лозимки, ундаги кўрсаткичлар см-хашак тайёрлаш режасининг бажарилишини таъминлашга қаратилган бўлсин. Бу кўрсаткичлар хўжаликдаги мавжуд моллар сонини асосан ўрчитиш йўли билан кўпайтиришга, чорвачиликни умуман ҳар томонлама ривожлантиришга хизмат қилсин.

6.3. Ем-хашак тўғрисидаги маълумотлар ва уларнинг иқтисодий статистик таҳлили

Ем-хашак ҳақидаги маълумотларни иқтисодий-статистик таҳлил қилиш учун хўжаликда мавжуд см-хашак тайёрлашнинг режа кўрсаткичлари қандай бажарилгани аниқланиб, ҳақиқий тайёрланган см-хашак турларининг физик ҳажми режа кўрсаткичлари билан солиштирилади, ҳамма см-хашак турларининг режа бўйича бажарилиши шартли озуқа бирлигида таққослаб кўрсатилади.

Ем-хашак ресурсларини тайёрлаш динамикасини кузатиш, ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун индекс методидан фойдаланилади ва қуйидаги формулалар қўлланилади. Маълумки, турли озуқа тайёрлаш динамикаси индивидуал индекс формуласи ёрдамида аниқланади:

$$i = q_1 / q_0$$

Бунда q_1 ва q_0 - см-хашакнинг ҳисобот ва базис даврларидаги физик ҳажми.

Бир қанча турдаги см-хашак тайёрлаш динамикасини аниқлаш учун умумий (агрегат) индекс формуласи қўлланилади:

$$I = \sum q_1 K / \sum q_0 K$$

Бунда K - см-хашакнинг озуқа бирлигидаги тўйимлилиги. См-хашакнинг харажатларини таҳлил қилишда молларнинг турлари бўйича ҳар бир бош молга сарф қилинган см-хашак миқдорини ҳамда чорва молларидан олинган маҳсулот бирлигига тўғри келадиган см-хашак сарфини аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Молларнинг турлари бўйича ҳар бир бош молга тўғри келадиган см-хашак сарфи динамикаси индивидуал индекс формуласи ёрдамида аниқланади:

$$i = \frac{y_1}{y_0} \quad \text{ёки} \quad i = \frac{K_1}{K_0}$$

Бунда: y_1, y_0 ёки K_1, K_0 - ҳисобот, базис даврларида ҳар бир бош молга натижада ёки озуқа бирлигида сарфланган см-хашак.

Чорва молларининг ҳаммасига сарфланган см-хашакнинг умумий ҳажми умумий индекс формуласи ёрдамида аниқланади:

$$I = \frac{\sum y_1 \cdot q_1}{\sum y_0 \cdot q_0} \quad \text{ёки} \quad I = \frac{\sum K_1 \cdot q_1}{\sum K_0 \cdot q_0}$$

y_1, y_0 - ҳисобот ва базис даврларида ҳар бир бош молга сарфланган см-хашак, q_1, q_0 чорва молларининг ҳисобот ва базис даврдаги ўртача сони.

Молларнинг турлари бўйича ҳар бир бош молга см-хашак сарфини умумий индекс формуласи ёрдамидаги таҳлил намунасини қуйидаги жадвалда кўрамиз (10-жадвалга қаранг).

$$I = \frac{\sum K_1 x q_1}{\sum K_0 x q_1} = \frac{73520}{62060} = 1,184 \cdot 100 = 118,4$$

Ҳар бир бош молга сарфланган озуқа ҳисобот даврида базис даврига нисбатан 118,4 фоиз ошди. Чорва маҳсулотлари бирлигига сарфланган см-хашак индексини қуйидаги жадвалда кўрамиз (11-жадвалга қаранг)

Хўжаликларда см-хашак сарфн

Чорва моллари	Бир бош молга сарфланган озуқа бирлиги, ц.		Молларнинг ҳисобот давридаги ўртача сонг, бош	Жами сарф қилинган см-хашак, ц.		См-хашак сарфнинг индивидуал индекси
	Базис даврида	Ҳисобот даврида		Базис даврида ҳисобот давридаги бош сонга	Ҳисобот даврида ҳисобот давридаги бош сонга	
	K_0	K_1	q_0	$K_0 \times q_1$	$K_1 \times q_1$	$i = \frac{K_1}{K_0}$
Букалар	24	38	10	240	380	1,583
Сигирлар	27	32	990	26730	31680	1,185
Катта ёндаги бўёқлар	15	18	1930	8950	34740	1,200
Шу йилда туғилган бўёқлар	11	12	550	6050	6600	1,091
Ҳўкиктар	20	24	5	100	120	1,200
Ҳаммаси	-	-	3485	62070	73520	-

Маҳсулот бирлигига см-хашак сарфн

Маҳсулот турлари	Бир ц маҳсулотга см-хашак сарфи (озуқа бирлигига)		Ҳисобот даврида олинган маҳсулот, ц
	Базис давр	Ҳисобот даври	
Сут	1,3	1,2	27480
Қорамоллар вазнининг олинши	8,1	7,9	2707
Чўчқалар вазнинг олинши	7,2	6,8	3207

Юқоридаги жадвалга кўра маҳсулот бирлигига сарфланган см-хашакнинг умумий индекси:

$$I = \frac{\sum K_1 x q_1}{\sum K_0 x q_1} = \frac{1,2 \times 27480 + 7,9 \times 2707 + 6,8 \times 3207}{1,3 \times 27480 + 8,1 \times 2707 + 7,2 \times 3207} = \frac{76168,9}{80741,1} = 0,943 \cdot 100 = 94,3\% \text{ дур}$$

Демак, ҳисобот давридаги базис йилгига нисбатан см-хашак кам сарфланиб, кўп маҳсулот олинган ёки озуқа бирлигига $= 4572,2(80741,1 - 76168,9)$ ц. см-хашак тежалган.

См-хашак тайёрлаш ва уларнинг сарфини ҳисобга олишда, айниқса, бир хўжаликнинг см-хашак базасини иккинчи бир хўжаликнинг см-хашак базаси билан солиштиришда хўжаликларнинг табиий ва иқтисодий шароити ҳамда молларни боқилиш давларини ҳисобга олиш лозим.

12-жадвал

Туман хўжаликларида см-хашак таркибидаги тўйимли моддага қараб сарф қилиниши

Озуқа бирлигида моллар ҳазм қиладиган протеин моддасининг кўп ва озлиги бўйича хўжалик гуруҳи	Гуруҳдаги хўжаликлар сони	Бир центнер сўт маҳсулотига сарф бўлган озуқа бирлиги
80 га қадар	7	2,3
81дан 90 гача	11	1,25
90 дан ошди	4	1,02
Ўқам	22	Ўртача 1,54

Жадвалдан кўринишича, биринчи гуруҳдаги хўжаликларда сарфланган см-хашак таркибида тўйимли (протеин) моддаси кам бўлгани учун см-хашак учинчи гуруҳдаги хўжаликка қараганда икки баробар кўп сарфланган, натижада биринчи гуруҳдаги хўжаликда олинган сутнинг тан нархи бошқа гуруҳларникига қараганда 60-65 фоиз юқори бўлган. Демак, см-хашак таркибида тўйимли модда кўп бўлса, см-хашак кам сарф қилиниб кўп ва арзон маҳсулот олинар экан. Шунинг учун хўжаликлар тўйимли моддаларга боғлиқ бўлган см-хашакни кўпроқ ештиришлари ва тайёрлашлари лозим.

Статистика чорвачиликнинг см-хашак базаси таҳлилида деҳқончиликдан олинган см-хашакнинг кўпайиши ва бу экинлар майдонининг кенгайиб боришига алоҳида аҳамият беради. Чунки, деҳқончиликда ештириладиган см-хашак арзон бўлиши билан бирга уларнинг таркибида тўйимли моддалар кўп бўлади. Шунинг учун бу хил см-хашакнинг ҳосили, ҳосилдорлиги ва турлари тез-тез таҳлил қилиб турилади.

Маҳсулот бирлигига қилинадиган см-хашак харажатларини таҳлил қилишда, см-хашак таркибидаги тўйимли моддаларнинг маҳсулотга таъсирини ўрганиш гоёт муҳимдир. См-хашак таркибидаги тўйимли моддаларнинг маҳсулот кўпайишига таъсирини аниқлаш учун молларга яхши ва тез ҳазм бўладиган моддага боғлиқ см-хашак бериш натижасида маҳсулот ҳажми кўпайиб таннархи арзонлашганлиги гуруҳлаш усули билан таҳлил қилинади. Бу жадвалда ўз аксини топган.

Қисқача хулосалар

Ем-хашак статистикаси ва режалаштириш тажрибасида ем-хашак иккита белгига, яъни ем-хашак манбалари ва сифат хислатларига қараб классификация қилинади. Ем-хашак манбалари юзасидан унинг классификацияси қуйидаги гуруҳлардан иборат бўлади: 1) дала алмашлаб экишда стиштириладиган ем-хашак, 2) табиий ўсадиган ем-хашак; 3) чорва молларга озуқа бўладиган дон экинлари, картошка ва бошқа озиқ-овкат экинлари; 4) яйлов хашаклари; 5) саноатда стиштириладиган озуқалар (омухта озуқалар ҳам шунга киради); 6) қишлоқ хўжалиги берадиган хом-ашёни ишлатадиган саноат корхоналарининг ва умумий овқатланиш корхоналарининг чиқитлари.

Чорва молларини ем-хашак билан таъмин этиш режаларини тузиш ва таъминлаш кўрсаткичларини ҳисоблашда бу манбаларнинг ҳар бирини ўрганиш муҳимдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ем-хашак манбаи.
2. Ем-хашак манбаи статистикасининг вазифалари.
3. Ем-хашакларнинг белгиларга қараб бўлиниши.
4. Озуқа турлари.
5. Озуқа динамикасини ўрганиш.

Асосий адабиётлар

1. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

VII боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА МЕХАНИЗАЦИЯЛАШ СТАТИСТИКАСИ

7.1. Асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳақида тушунча ва статистиканинг вазифалари

Қишлоқ хўжалигининг асосий фонди:

1) ишлаб чиқаришга бевосита хизмат қилувчи воситаларга ишлаб чиқариш бинолари, иншоотлар, йиллик дарахтзорлар, қишлоқ хўжалиги машиналари, асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги инвентарлари, транспорт воситалари, иш ҳайвонлари ва маҳсулдор ҳайвонлар ва ҳ.к.га;

2) ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашмайдиган лекин хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятига шароит яратиб берадиган воситалар (уй-жой бинолари, маданий-маиший муассасалар ва ишлаб чиқаришдан ташқари объектлар) га бўлинади.

Қишлоқ хўжалиги асосий фондлари қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилади:

а) қишлоқ хўжалигига тўғридан-тўғри тааллуқли асосий ишлаб чиқариш фондлари;

б) қишлоқ хўжалигига тўғридан-тўғри тааллуқли бўлмаган асосий ишлаб чиқариш фондлари;

в) ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган асосий фондлар. Статистиканинг асосий вазифаси - қишлоқ хўжалигини техника воситалари билан борган сари кўпроқ таъмин этиш, ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштириш учун зарур шароит яратиб бериш, машиналардан фойдаланишга юқори техникавий-иқтисодий кўрсаткичларга эришиш тўғрисида ҳукумат қарорларининг бажарилишини назорат этиб туришдан иборат.

7.2. Асосий фондларнинг баҳоланиши

Асосий фондларни пулга чақиб ҳисоблаш муайян хўжалиқда асосий фондларни яратиш учун сарфланган маблағнинг миқдори, шунингдек, асосий фондларнинг етиштирилган ўтган қийматни аниқлаш имконини беради. Асосий фондларни пулга чақиб баҳолашнинг тўрт тури бор:

1. Асосий фондларнинг дастлабки ёки бошланғич тўлиқ қиймати. Бунга фонднинг баҳоси, уни қуриш ва келтириб ўрнатиш харажатлари ҳам киради.

2. Тўлиқ тикланган қиймати шу вақтнинг ўзида фондларнинг такрор ишлаб чиқарилган қийматидир. У асосий фондлар қийматида баҳолаш пайтида белгиланади. Бу қиймат асосий фондлар таркиби ҳақида аниқ ҳукм юритишга имкон беради.

3. Дастлабки тўлиқ қийматдан эскирган, сийлган қисм қийматини чиқариб ташлагандан қолган баҳоси. Бу асосий фондларнинг тўлиқ тикланган қиймати билан уларнинг эскирган қиймати ўртасидаги тафовутдир.

4. Тикланган баҳодан эскирган қисм қийматини чиқариб ташлагандан кейинги қиймати. Бу асосий фондларнинг тўлиқ тикланган қиймати билан эскирган қиймати ўртасидаги тафовутдир. Ҳар бир кўрсаткич мустақил иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, мавжуд ҳўжаликда асосий фондларни яратиш учун сарфланган маблағ миқдорини аниқлаш имконини беради.

Асосий фондларнинг аста-секин эскириши амортизацияга ажратиладиган маблағда ифодасини топади ва унинг ўрни маҳсулот сотишдан келадиган пуллар ҳисобига тўлдирилади.

Амортизацияга ажратиладиган маблағ асосий фондларнинг бутун хизмат муддатида фақат унинг дастлабки ҳамда тикланган қийматигина эмас, балки бутун ишлаш давридаги капитал таъмир ва янгилаш харажатларининг ўрнини ҳам қоплаши лозим. Асосий ишлаб чиқариш фондлари маҳсулот ишлаб чиқариш жарасида қийматни маҳсулотга қисман ўткази бориб, тамомила эскиргандан сўнг ҳаракатдаги фонддан чиқариб ташланади. Асосий фондлар қиймати хизмат муддати охирида эскириб чиқарилгандан сўнг тугатиш қиймати деб аталувчи қийматга қўшилади.

Амортизация учун ажратиладиган маблағнинг бир йиллик миқдори қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$A = \frac{T + K - Л}{M}$$

Бунда: А — амортизация маблағининг бир йиллик миқдори.

Т — асосий фондлар тўла, дастлабки қиймати.

К — асосий фондларнинг бутун хизмат давомида капитал таъмири учун бўлган сарфлар.

Л — асосий фондларнинг лом баҳосидаги тугатиш қиймати.

М — асосий фондлар хизмат муддати (йиллар сони).

Мисол. Айтайлик қишлоқ ҳўжалиги машиналарининг тўла қиймати 4 мл сўм, уларнинг хизмат муддати 10 йил, бутун хизмат муддати давомида капитал таъмирлаш учун 700 минг сўм сарфланади, машиналарнинг тугатиш қиймати 500 минг сўм .

Бунда амортизация учун ажратилган маблағнинг йиллик миқдори қуйидагича бўлади:

$$A = \frac{4000 + 700 - 500}{10} = 420 \text{ минг сўм}$$

Амортизация учун ажратиладиган йиллик маблағ миқдори аниқлангандан кейин амортизация нормасини белгилаш ҳам осон бўлади, бу кўрсаткич, амортизация маблағларининг асосий фондлар тўла қийматига муносабатини белгилайди.

$$N = \frac{A \times 100}{T} = \frac{420 \times 100}{4000} = 10,5\%$$

Демак, амортизация нормаси бизнинг мисолда 10,5 фоизга тенгдир.

Хўжаликнинг йиллик ҳисоботида, шунингдек, асосий фондлар балансида келтирилган матълумотлардан асосий фондларнинг ўсиш даражаси, эскириш даражаси, янгилаш ва ишдан чиққан қисмини аниқлаш мумкин. Бундай ўзгаришлар асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариши деб аталади.

Жадвалда хўжаликнинг асосий фондлари дастлабки тўлиқ қийматида берилган.

13-жадвал

Асосий фондлар гуруҳи	Асосий фондлар қиймати, сўм		Йил бошига нисбатан йил охиридаги қиймати, %	Структураси, жамига нисбатан %	
	Йил бошида Φ_0	Йил охирида Φ_1		Йил бошида	Йил охирида
Асосий ишлаб чиқариш (хайвонлардан танқари)	2140340	2501220	116,8	57,3	60,0
Иш хайвонлари, паррандалар ва бошқа хайвонлар	216968	214793	99,0	5,8	5,2
Ишлаб чиқаришга бевосита қатнашмайдиган фондлар	110096	110096	100,0	3,0	2,6
Ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган фондлар	1268154	1342189	105,8	33,9	32,2
Жами	3735858	4168298	111,6	100,0	100,0

Φ_0 ва Φ_1 - асосий фондларнинг йил бошидаги ва йил охиридаги тўлиқ қиймати;

K ва K_c — асосий фондларнинг эскириши ва сақланиши;

Φ ва Φ_c — асосий фондларнинг йил давомида ишлаб чиқаришга киритилган ва чиқиб кетган қиймати;

K_y ва K_y^c — асосий фондларнинг янгилиниш ва чиқиб кетиш коэффициентли.

Юқоридаги жадвалдан кўринишича, асосий фондлар йил охирига келиб 432440 (4168298-3735858) сўмга ўсган. Унинг даражаси (коэффициенти) $(432440: 3735858) \cdot 100 = 12\%$.

Асосий фондларнинг эскириш даражасини аниқлаш учун, эскирган қисмининг қиймати асосий фондларнинг йил бошидаги ва йил охиридаги қийматига бўлинади. Хўжаликни йиллик ҳисоботида кўрсатилишича, асосий фондларнинг эскирган қисм қиймати йил бошига ва йил охирига 74035 сўм бўлган.

Энди асосий фондларнинг эскирган даражаси (коэффициенти) қуйидагича бўлади.

$$K_{\text{сб}} = \frac{\Phi_4}{\Phi_0} \quad \text{Йил бошига} \quad \frac{74035}{3735858} \cdot 100 = 1,98\%$$

$$K_{\text{о}} = \frac{\Phi_2}{\Phi_0} \quad \text{Йил охирига} \quad \frac{71145}{4168298} \cdot 100 = 1,78\%$$

Хўжаликда асосий фондларнинг эскириш коэффициенти-ни тўла ва аниқ белгилаш учун асосий фондларнинг гуруҳлари бўйича эскирган қисмларини аниқлаш лозим.

Асосий фондларнинг (сақланиш) яроқлилик коэффициенти аниқлаш учун унинг бошланғич қийматидан эскирган қисм қийматини чиқариб ташлаб, қолдиқ қиймати тўлиқ бошланғич қийматига бўлинади. Бизнинг мисолда асосий фонднинг қолдиқ баҳоси

Йил бошига $(3735858 - 71145) = 3664713$ сўм

Йил охирига $(4168298 - 71145) = 4094263$ сўм

Асосий фондларнинг сақланиш коэффициенти

$$\text{Йил бошига} \quad \frac{3664713}{3735858} \cdot 100 = 98\%$$

$$\text{Йил охирига} \quad \frac{4094263}{4168298} \cdot 100 = 98,2\% \text{ ни ташкил этади.}$$

Асосий фондларнинг янгиланган қисми коэффициенти ҳисоблаш учун янгидан олинган асосий фондлар қиймати бошланғич қиймат бўйича асосий фондларнинг йил охиридаги қийматига бўлинади. Йил давомида 80000 сўмлик янги машиналар сотиб олинган бўлса, асосий фондларнинг воситаларини янгилаш коэффициенти

$$K_{\text{я}} = \frac{\Phi_{\text{я}}}{\Phi_1} = \text{Йил охирига} \quad \frac{80000}{4168298} \cdot 100 = 1,92\% \text{ дан иборат бўлади}$$

Асосий фондлар тамомила эскириб ҳисобдан чиқариб юборилган қисми коэффициентини аниқлаш учун йил давомида баъзи бир сабабларга кўра асосий фондлар таркибидан чиқиб кетган қисм қиймати барча асосий фондларнинг йил бошидаги қийматига бўлинади. Агар асосий таркибидан ҳар хил сабабларга кўра 50000 сўмлик машиналар чиқиб кетган бўлса, чиқиб кетган қисм коэффициенти.

$$K_v = \frac{\Phi_v}{\Phi_0} = \frac{50000}{3735858} \times 100 = 1,34\% \text{ бўлади.}$$

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқириш кўрсаткичлари эскирган ва янгиланган қисмлар даражаси асосий фондлар гуруҳлари бўйича ҳисобланса, янада яхшироқ бўларди.

Хўжаликда асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлиги меҳнатнинг, (ишчи кучларининг) фондлар билан қуролланганлик ва хўжаликнинг асосий фондлар билан таъминланганини ҳисоблаб бориш муҳим ишдир. Бунинг учун қуйидагилар амалга оширилади:

1) Хўжаликда асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш учун йил давомида олинган соф даромад ёки ялпи маҳсулот қиймати асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматига бўлинади ва 100 ёки 1000 га кўпайтирилиб, ҳар 100 ёки 1000 сумлик маҳсулотга тўғри келган асосий фондлар қиймати топилади.

2) Ишчи кучларининг (меҳнатнинг) асосий фонд билан қуролланганлигини аниқлаш учун асосий фондларнинг ўртача қиймати ишчиларнинг ўртача сонига ёки киши-кунларига бўлинади. Айтайлик, одамларнинг ўртача сони 1005 киши бўлса, уларнинг асосий фонд билан қуролланганлиги $((3735858+4168298):1005):2=3932,4$ сўмга тенг бўлади;

3) Хўжаликнинг асосий фондлар билан таъминланганлигини ҳисоблаш учун асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қийматини хўжаликнинг ер майдонига бўлиб 100 га кўпайтирилади, натижада ҳар 100 гектарга тўғри келадиган асосий фондларнинг қиймати топилади. Хўжалик ери 5310 га, демак асосий фондларнинг қиймати: $((3735858+4168298):2):5310 \times 100=744,3$

Асосий фондлар ҳақидаги маълумотлар бошланғич ҳужжатлар, оператив ва бухгалтериянинг ҳисобот дафтари, инвентаризация актлари ҳамда хўжаликларнинг йиллик ҳисобларида кўрсатилган бўлади.

7.3. Қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириш статистикаси

Қишлоқ хўжалиги статистикаси қишлоқ хўжалигининг асосий фондларини чуқур ўрганиш билан бир қаторда, асосий фонднинг муҳим қисми бўлган меҳнат воситаларига алоҳида аҳамият бериб, унинг таркиби, динамикаси ва улардан хўжаликларда фойдаланишни синчиклаб кузатиб боради.

Меҳнат воситалари ёки бошқача айтганда қишлоқ хўжалиги жиҳозлари энергетика ва ишлаб чиқариш жиҳозларига бўлинади.

Қишлоқ хўжалигининг энергетика жиҳозлари ҳам ўз навбатида икки асосий гуруҳга бўлинади: 1) двигателлар; 2) иш ҳайвонлари. Энергетика жиҳозларининг муҳим қисми двигателларда. Двигателлар бирламчи ва иккиламчи двигателлардан иборат.

Бирламчи двигателлар табиий ресурслар (нефт, кўмир, газ, сув, шамол, қуёш нури) қувватидан фойдаланиб, уларни меҳнат қувватига айлантиради.

Ҳамма бирламчи двигателлар энергия манбаига кўра ёқилғи, сув ва шамол ёрдамида ҳаракатга киради. Ёқилғи ёрдамида ҳаракатга кирувчи двигателлар пар двигателлари (локомобиллар, пар машинаси, пар трубиналари) ва ички ёнилғи двигателлар (автомобиллар, тракторлар, комбайнлар ва ҳ.к.лар)дир.

Иккинчи двигателлар энергияни иккинчи бир турга айлантиради, механик энергияни электр энергиясига ёки электр энергиясини механик энергияга айлантиради. Бунга электромоторлар, электрогенераторлар киради. Бир от кучи 75 кгм/с га тенг, яъни 75 кг юкни бир секундда бир метр баландликка кўтариш учун зарур қувватдир.

Иккиламчи двигателлар қуввати киловатт ёки киловатт ампер билан ўлчанади.

Двигателнинг квт ифодаланган қуввати 1,36 коэффициент ёрдамида от кучига айлантирилади.

Иш ҳайвонларининг қуввати от кучига (о.к.) тенглаб ҳисобланади. От ва туянинг тортиш қуввати халқ хўжалиги ҳисобида шартли қилиб 0,75 от кучи (о.к.)га, ҳўкизнинг тортиш қуввати 0,5 о.к. га тенгдир. Айрим хўжаликларда иш ҳайвонларининг тортиш қувватини механик от кучи қувватига айлантириб, шунинг коэффициентини аниқроқ белгилаш мумкин. Бунинг учун қуйидаги формула ишлатилади.

$$N = \frac{P \times V \times K}{75};$$

Бунда: N-ҳайвоннинг механик от кучи қувватига айлан-
тирилган тортиш қуввати;

P- ҳайвоннинг ўртача вазни;

V- юриш тезлиги;

K- тортиш кучининг коэффиценти.

Тирик от кучини механик от кучига айлантириш коэф-
фициентини ҳисоблашнинг қуйидаги мисолида кўрамиз:

Хўжаликда отнинг ўртача тирик вазни 390 кг, унинг вазни-
га нисбатан тортиш қуввати 14% ни ташкил қилади (коэффици-
енти 0,14), иш вақтида ўртача бир соатда юриш тезлиги 4 км ёки
1,1 м/с (1с да 1,1м юради). Буни формулага солиб ишласак:

$$N = \frac{P \times V \times K}{75} = \frac{390 \times 1,1 \times 0,14}{75} = 0,8 \text{ о.к. (от кучи) бўлади.}$$

Хўжаликдаги энергетика қувватининг умумий ҳажмини
аниқлаш учун ҳамма двигателлар (тракторлар, комбайнлар, юк
ташиш машиналари, снгил машиналар ва бошқа механик дви-
гателлар) нинг электр энергияси муштарак бирликка, яъни от
кучига айлантирилиб жамланади. Шу тариқа жамланган қув-
ват хўжаликнинг умум энергетик қуввати деб аталади.

Мисол: Хўжаликдаги ҳамма тракторлар ва автомобиллар-
нинг қуввати 2450 от кучига тенг. Электр двигателларнинг
қуввати 500 кВт, бундан ташқари хўжаликда 26 та от ва 14 та
хўкиз ишлайди. Уларнинг ҳаммасининг умумий қувватини хў-
жалик бўйича қуйидагича ишлаб чиқамиз.

1. Энергетик жиҳозларнинг қуввати (о.к. ҳисобида):

а) тракторлар ва автомобиллар 2450

б) электр двигателлари (500*1,36) 680

энергетик жиҳозларнинг жами қуввати 3130 о.к.

2. Иш ҳайвонларининг тортиш қуввати (от кучи ҳисобида)

а) отлар (26*0,75) 19,5 о.к.га ;

б) хўкизлар (14*0,5) 7,0 о.к. га баробар.

Иш ҳайвонларининг тортиш қуввати 26,5 о.к. га баро-
бардир. Демак, хўжаликдаги барча энергетик жиҳозлар ва иш
ҳайвонларининг умумий энергетик қуввати (3130Қ26,5)3156,5
о.к. га тенг экан.

Шунинг айтиб ўтиш керакки, хўжаликларда иккиламчи дви-
гателларни (айтайлик, электро-генераторларни) ҳаракатланти-
рувчи бирламчи двигателларнинг қуввати умумий қувватдан чи-
қариб ташланади. Чунки, барча энергия ресурслари жамлаб ҳи-
собланганида иккиламчи двигателларга хизмат қилувчи дви-
гатель қуввати ҳам энергетиканинг умумий қувватлари жамига

қўшилади. Электр генераторларни таъминлаб турадиган бирламчи двигателнинг қуввати чиқариб ташланиб (3156,5-65,5) энергетик жиҳозларнинг умумий қуввати 3091 от кучига тенг бўлади.

Хўжаликнинг ҳамма энергетик қувватини тўла аниқлаш учун, энергетик жиҳозларнинг умумий энергетик қувватига хўжаликда технология мақсадларида ишлатилаётган электр аппаратлари (иссиқхона, жўжахона ва ҳ.к.ларни иситиш, ишлаб чиқариш биноларини ёритиш учун ишлатиладиган) қуввати ҳам қўшилади.

Хўжаликларнинг энергетика қуввати билан таъминланиши ва меҳнатнинг ёки ишчиларнинг энергетика қуввати билан қуролланишини аниқлаш ва таърифлаш учун статистика нисбий кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг энергетика қуввати билан таъминланганлигини аниқлаш учун хўжаликдаги ҳамма энергетика ресурслари қуввати йиғиндиси қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдони ҳажмига бўлинади. Хўжалик энергетик потенциал имконияти деб аталадиган бу кўрсаткич хўжаликнинг ишлаб чиқариш имконияти қандай эканлигини ифодалайди. Агар бу кўрсаткични 100 га кўпайтирсак, ҳар бир 100 гектар яроқли ерга тўғри келадиган энергетика қуввати аниқланиб, хўжаликнинг ҳақиқий энергетик қуввати ва ишлаб чиқариш имконияти равшан бўлади.

Хўжаликнинг энергетика қуввати билан таъминланганлиги: $(\text{Хўжаликдаги жами энергетика қуввати}) / (\text{қишлоқ хўжалигига яроқли жами ер майдони})$

Хўжаликда ишчиларнинг ёки меҳнатнинг энергетика қуввати билан қуролланиш даражасини аниқлаш учун жами энергетика қуввати ишчиларнинг йиллик ўртача сонига бўлинади. Меҳнатнинг энергетика қуввати билан қуролланганлигини аниқлаш учун эса жами энергетика қуввати киши-кунларга бўлинади.

Меҳнатнинг энергетика билан қуролланганлиги = $(\text{ишлаб чиқаришдаги ҳамма энергетика қуввати (о.к. ёки квт ҳисобида)}) / (\text{ишлаб чиқаришдаги умуммеҳнат харажатлари (киши-кун ҳисобида)})$

Бундан ташқари статистика хўжаликни механизациялаш ва электрлаштириш коэффициентларини ҳам аниқлайди. Бунинг учун механик ва электрик двигателлар ҳамда аппаратларнинг қуввати хўжаликдаги барча энергия ресурсларининг умумий қувватига бўлинади.

Ишлаб чиқариш қувватлари. Хўжаликдаги деҳқончилик ва чорвачиликка ишлатиладиган ҳар хил машиналар қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш воситаларидир. Улар ишлатилишига қараб, уч қисмга бўлинади:

1) деҳқончиликда қўлланиладиган иш машиналари ва жиҳозлари: ерларни ҳайдайдиган, юмшатадиган, ерга гўнг ташлайдиган, уруғлик сепадиган, экадиган, экинларни, ўтларни ўриб, йиғиб-териш оладиган машиналар, турли ҳашаротларга қарши дори сепадиган аппаратлар ва машиналар;

2) чорвачиликда иш машиналари ва жиҳозлари: чорва молларига см-хашак тайёрлайдиган, хашак майдалайдиган, молларга см-хашак сўказиб берадиган, жун қирқадиган, сут соғадиган агрегатлар, инкубаторлар, совуткичлар ва ҳ.к.;

3) умумхўжалик ишларига мўлжалланган машиналар ва жиҳозлар: телефон коммутаторлари, радио узеллар, ўт ўчириш машиналари ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги жиҳозларидан тўғри ва самарали фойдаланиш, меҳнатни энергетика қуввати билан тўла қуроллантириш, хўжаликнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш устидан назорат қилиб бориш қишлоқ хўжалиги статистикасининг муҳим вазифасидир. Статистика қишлоқ хўжалиги жиҳозлари сони, таркибини аниқлайди, жиҳозларнинг қуввати ва ҳолатини ўрганади, муайян вақтларда жиҳозлардан фойдаланишни аниқлайди, жиҳозларнинг қуввати ва ҳажминини ўлчайди, таҳлил қилади ва улардан унумлироқ фойдаланиш манбаларини топишга ёрдам беради.

Хўжаликнинг трактор парки мисолида тракторларнинг умумий сони ва жисмоний ҳажмининггина кўрсатиб тавсифлаб бўлмайди. Негаки, хўжаликнинг трактор парки ҳар хил қувватга эга бўлган тракторлардан иборат бўлади. Шунинг учун трактор паркининг қуввати ҳамма тракторларнинг умум тортиш қуввати билан ўлчанади, ўртача кўрсаткичи эса, бир от кучи ёки шартли эталон тракторга тенглаб ҳисобланади.

Яна шуни ҳам назарда тутиш керакки, хўжаликдаги тракторлар (комбайнлар, пахта териш машиналари, автомобиллар ҳам) бир даражада сақланиб турмайди-янгилари сотиб олинади, эскилари синади, ҳисобдан бутунлай чиқарилади. Шунга кўра трактор паркининг ҳақиқий аҳволини аниқ тасвирлаб бериш учун аввало тракторларнинг рўйхатдаги йиллик ўртача сони аниқланади. Йиллик ўртача сони тракторларнинг хўжалик ҳисобида тутган кунларни (трактор-кун) йилдаги кунлар сони (365) га бўлиб аниқланади. Тракторлар (комбайнлар, пахта териш машиналари) нинг мавсумдаги ўртача сони уларнинг мавсумда мавжуд кунларини мавсум ичидаги кунлар сонига бўлиб аниқланади. Ана шу тариқа тракторларнинг ўртача йиллик жисмоний ҳажми келиб чиқади. Тракторларнинг ўртача йиллик физик ҳажми $1465/365=4$ та бўлган.

Тракторлар сони	Хўжаликда тракторлар бўлган кунлар
1	365
2	365
3	365
4	210
5	160
Жами	1465

Шуни эсда тутиш жоизки, трактор паркнинг физик ҳажмини аниқлашда бу усул хўжаликда тракторларнинг келган кетган кунлари аниқ маълум бўлган тақдирдагина қўлланилади. Бошқа механизмлар (пахта териш машиналари, комбайнлар, машиналар ва ҳ.к.) нинг сони ҳам шундай аниқланади. Хўжаликда шу тариқа аниқланган механизмлар қуввати жамланиб ҳосил қилинган маълумот асосида хўжаликнинг механизмлар билан таъмин этилганлик даражасини, ишчи кучи ва меҳнатнинг механизмлар билан қуролланганлик даражасини аниқлаш қийин эмас. Хўжаликнинг қуввати билан таъминланиш даражасини аниқлаш учун механизмларнинг умумий қуввати (от кучи ифодасида) хўжаликнинг яроқли ер майдони ҳажмига бўлинади ва шу тариқа 1 га майдонга тўғри келадиган механизмлар қуввати аниқланади. Ишчи кучининг механизацияланиш даражасини, яъни механизмлар қуввати билан қуролланганлигини ҳисоблаш учун барча машиналарнинг о.к. ифодасидаги умумий қуввати ишчиларнинг ўртача сонига бўлинади; жами машиналарнинг умумий қуввати киши-соат, ёки киши-кунларига бўлинади, меҳнатнинг механизмлар қуввати билан қуролланганлик даражаси аниқланади.

Хўжаликда тракторлардан (бошқа машиналардан ҳам) фойдаланишни таҳлил қилиш учун аввало тракторларнинг иш муддати ҳамда улар бажарган иш ҳажми аниқланади.

Тракторларнинг иш муддатига тракторларнинг йил ичида ишлаган соатлари, кунлари, смналари (неча смна ишлаганлиги) киради.

Тракторлар бажарган иш ҳажмини аниқлаш жуда муҳимдир. Чунки, ҳар бир маркадаги ҳар бир шартли тракторнинг бир йил ичида, мавсум давомида ва бир кунда қилган ўрта ҳисобдаги иши тракторлардан қандай фойдаланилаётганини равшан кўрсатиб берадиган муҳим кўрсаткичдир. Тракторлар ҳар хил ишларни бажарадилар: ер ҳайдайдилар, уруғ экадилар, культи-

вация қиладилар, ипчан ўрадилар, ҳосил йиғадилар, юк ташийдилар ва ҳ.к. Бас шундай экан, улар қилган ҳамма ишларнинг умумий кўрсаткичи бўлиши керак, бунинг учун эса умумий бир ўлчов талаб қилинади. Шартли бир гектар ана шундай муштарак бирликдир. Қилинган ҳамма ишлар тегишли коэффициентслар ёрдамида шартли эталон гектарга айлантирилади.

Бир йил ичида бир тракторга тўғри келадиган ишларнинг ўртача ҳажмини аниқлаш учун йил мобайнида қилинган ишларни шартли эталон гектар ҳисобидаги умумий ҳажми рўйхатдаги тракторларнинг (алоҳида маркалари бўйича ёки ялпи ҳамма маркалари бўйича) эталонга айлантирилган йиллик ўртача сонга бўлинади.

Шартли мисол. Хўжалик шартли эталон тракторларнинг йиллик ўртача сони 20 та. Бу тракторлар қуйидаги жадвалда кўрсатилган ишларни бажарган.

Рўйхатдаги шартли ўртача бир тракторга тўғри келадиган иш ҳажми $1140,5/20 = 57,025$ шартли эталон гектардир.

Тракторлар тортиш қувватига қараб шартли эталон, ишларига қараб эталон гектар билан ҳисобланади. Бир гектар ер ҳайдашга муносиб иш ҳажми олинади.

Эталон шартлар (шартли эталон гектар ер ҳайдалганда типроқни қоршиғи $0,5 \text{ кг см}^2$, чуқурлиги 20-22 см, агрегат ҳаракат тезлиги 1 соатда 5км, ер текис, шакли тўғри бурчак бўлиши ва ҳ.к.) кўзда тутилади. Мазкур шартларга риоя қилиниб ҳайдалган бир гектар шартли эталон гектар бўлади.

15-жадвал

Хўжаликда тракторлар бажарган ишлар

Қилинган ишлар (масофа узунлиги 600м, рельеф нишаби 5° гача)	Эталон гектарга айлантириш коэффициенти	Бажарилган иш	
		Физикавий бирликда	Шартли эталон гектарда
Мола босиш	0,085	25300 га	2150,5
Дон экиш	0,22	5600 га	1232,0
Қатор ораларини қўлтиривация қилиш ва ўғит сепиш	0,26	7800 га	2028,0
Пикетта ўрим машинасини ўлаб қалла ўриш	0,13	5300 га	689,0
3км келадиган жойда яхши, қуруқ йўл босиб, механизм билан ортиб силос ташини	0,05	10500 га	525,0
Бошқа ишлар	-	-	4516,0
Жами			11140,5

Смена вақтининг бир соатида 1 шартли гектар эталон ерни ишлаган трактор шартли эталон бўлади. Қуйида тракторларни шартли эталон тракторларга айлантириш коэффициентлари орқали келтирилади. Бу коэффициентларни Қишлоқ хўжалиги вазирлиги тасдиқлайди.

Тракторлар, терим машиналари (комбайнлар) ва автомобилларнинг сони ва шу паркнинг аҳволига доир маълумотлар шу механизмлар динамикасининг, сони ва техникавий аҳволини тавсифлайдиган кўрсаткичлар ҳамда тур ва маркалари бўйича уларнинг таркибини тавсифловчи кўрсаткичлар асосида таҳлил қилинади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини механизациялаш тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилишда деҳқончилик ва чорвачиликдаги айрим ишларни механизациялаштириш даражаси кўрсаткичлари алоҳида ўрганилади.

Деҳқончиликдаги бундай кўрсаткичлар ҳайдаш, экиш, чопиш, терим ва бошқа дала ишларининг машиналар ёрдамида бажарилиш жараёнидир. Бу жараён механизмлар воситасида кичик иш ҳажмининг қилинган бутун иш ҳажмига нисбати сифатида ҳисоблаб чиқарилади.

Экин турлари бўйича ишларни механизациялаш кўрсаткичини аниқлаш учун, экин бўйича машина ёрдамида бажарилган иш ҳажми унга сарфланган ҳамма иш ҳажмига бўлинади.

Масалан, хўжаликнинг бир бўлимида 180 гектар май дондан пахта териб олинади. Шундан 152 гектари машин ёрдамида терилади.

Бу бригадада пахта теримининг механизациялаштирилган даражаси:

$$152/180 \times 100 = 15200/180 = 84,4\% \text{ бўлади.}$$

Комбайн билан бажарилган ишлар даражаси ҳам худди шу усулда аниқланади.

Масалан, хўжаликда 600 гектар буғдой ўриб олинади, шундан 508 гектари комбайн ёрдамида ўрилди. Буғдой ўрмининг механизациялаштирилган даражаси $= 508/600 \times 100 = 84,5\%$ бўлади.

Статистика дала ишларининг ҳамма турлари бўйича уларнинг механизациялаштирилган қисми даражасини кузатиб боради, таҳлил қилади, ҳайдаш, экиш, культивация, экинларни йиғиб-териб олиш каби ишларнинг механизмлар ёрдамида бажарилиш даражасини аниқлайди.

Қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш жараёнлари қай даражада механизациялаштирилганлиги бу ишларнинг ҳажми ёки экин майдонининг ҳажмига қараб эмас, балки маҳсулот миқдори — териб олинган пахта миқдори, қазиб олинган кар-

тошка, ўриб олинган галла ва ҳ.к. миқдори билан аниқланади. Бу ҳолда машина билан терилган (ўрилган, қазиб олинган) маҳсулот миқдори, териб, ўриб, қазиб олинган ялпи маҳсулот миқдорига бўлинади.

16-жадвал

Қишлоқ хўжалиги тракторларининг смсна ва унинг бир соати ичида бажарадиган эталон иши

Тракторлар маркази	Айлангириш коэффициенти	Тракторлар маркази	Айлангириш коэффициенти
К-700	2,10	МТЗ-52, МТЗ-52Л	0,58
Т-4А	1,45	МТЗ-50, МТЗ-50Л, МТЗ-50ПЛ	0,55
Т-10, Т-10М	1,31	МТЗ-5ЛМ, МТЗ-5МС, МТЗ-7,	
Т-4	1,33	МТЗ-7МС	0,53
ДТ-75	1,10	Т-40А	0,50
ДТ-75, ДТ-54А, ДТ-55, ДТ-55А	0,86	Т-40, Т-28ХЗ	0,48
Т-54Л, Т-54В, Т-54С	0,69	Т-28	0,30
Т-50В	0,64	ДТ-20	0,27
Т-38М	0,60	Т-16М	0,22
БДТ-38, Т-38, КД-35, КДП-35	0,57	Т-16, ДВСП-16	0,20

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришдаги айрим жараёнларнинг электрлаштирилиш даражасини аниқлаш учун электр қувватида бажарилган бутун иш ҳажмига бўлинади.

Қишлоқ хўжалигининг деҳқончилик тармоғидаги ишлаб чиқариш жараёнларини электрлаштириш даражасини аниқлаш билан бирга чорвачиликдаги бир қанча ишларнинг, чунончи, сигир соғиш, молларга сув, см-хашак бериш, биноларни тозалаш, қўйларнинг жунини қирқиш ва бошқа бир қатор ишларнинг электрлаштириш даражаси ҳам аниқланади.

Шундай қилиб, статистика қишлоқ хўжалигининг икки асосий тармоғи бўлган деҳқончилик ва чорвачиликни механизациялаштириш, электрлаштириш натижасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ривожланиш йўналишларини, айниқса оғир ишларни механизациялаштириш ва электрлаштириш натижасида хўжаликларда меҳнат унумдорлиги ошиб, маҳсулот таннархи арзонлашиб бораётганлигини кузатиб боради, рақамлар тилида таҳлил қилади ва бу ишларни янада ривожлантириш манбаларини қидириб топишда ёрдамлашади.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалиги статистикасининг асосий вазифаси - қишлоқ хўжалигини техника воситалари билан борган сари кўпроқ таъмин этиш, ишлаб чиқариш жараёنларини комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштириш учун зарур шароит яратиб бериш, машиналардан фойдаланишда юқори техникавий-иктисодий кўрсаткичларга эришиш тўғрисида ҳукумат қарорларининг бажарилишини назорат қилиб туришдан иборат.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигида асосий фондлар.
2. Қишлоқ хўжалигида асосий фондлар статистикасининг вазифалари.
3. Асосий фондларни баҳолаш турлари.
4. Экин турлари бўйича ишларни механизациялаш.

Асосий адабиётлар

1. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

VIII боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИ, МЕХНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ СТАТИСТИКАСИ

8.1. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари

Қишлоқ хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш манбаидир. Ҳар қандай ўсимлик ҳам ерда вужудга келади. Аммо кишиларнинг ҳаёти учун зарур бўлган ўсимликларнинг жуда кўпи, бизнинг тушунчамиздаги деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари кишилар меҳнатининг ҳам самарасидир. **Х а л қ** ўжалигининг ҳамма тармоқлари сингари, қишлоқ хўжалигида ҳам моддий бойликларни кишилар яратади.

Ишлаб чиқариш воситалари қанчалик юксак ривожланмасин, жонли меҳнат таъсир қилмаса, у воситалар ҳаракатсиз қолаверади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришда ишчи кучининг ўрни ғоят каттадир. Статистика фани қишлоқ хўжалигидаги ишчи кучи, меҳнат ресурсларини махсус ўрганади. Ишчи кучларининг сони таркиби ва ҳаракатини ўрганиш, иш вақтидан фойдаланишни аниқлаш, меҳнатга ҳақ тўлаш тартибини, ҳар хил ходимлар - муҳандис-техник ходимлар, хизматчилар, ишчилар ва бошқалар оладиган маошлари даражасини ўрганиш, меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш манбаларини қидириб топиш, меҳнат юзасидан тузилган режаларнинг бажарилишини назорат қилиш статистиканинг асосий вазифасидир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги хусусиятлар қишлоқ хўжалигида меҳнат статистикасининг ҳам ўзига хослигини талаб қилади. Хусусан қишлоқ хўжалигидаги ходимларнинг иш билан бандлигини доимий, вақтинча ва мавсумий иш билан банд ходимлар деб ажратиш зарурати туғилади, меҳнат унумдорлигининг тўла кўрсаткичларини йил охиридагина ҳисоблаб аниқлаш мумкин бўлади. Чунки, етиштирилган маҳсулотнинг тўла миқдори фақат йил охирида маълум бўлади.

Меҳнат ресурсларини тавсифлайдиган энг муҳим кўрсаткич ходимларнинг рўйхатидир. Бу рўйхатга меҳнат шартномаси бўйича ишга қабул қилинган доимий ва мавсумий ишлайдиган ходимларнинг ҳаммаси киради. Рўйхатдаги ходимларнинг ўрганиладиган давр ичидаги ўртача сони олиб ҳисобланади.

Ходимларнинг ўртача сонини аниқлаш учун ҳар бир ка-

лендарь кун рўйхатидаги ходимларнинг (масалан, ойлик) сони жамланиб шу ойдаги кунлар сонига бўлинади. Айтайлик, апрель ойининг ҳар бир кунда рўйхатдаги ходимларнинг сонини жамлаганимизда 19520 рақами ҳосил бўлди. Шу рақам апрель ойдаги 30 кунга бўлинса, ходимларнинг рўйхатидаги ўртача сони келиб чиқади:

$$19520 : 30 = 656 \text{ киши}$$

Ходимларнинг ўртача чорак сонини аниқлаш учун ҳар ойликнинг ўртача сонини жамлаб, ҳосил бўлган рақам 3 га бўлинади. Ходимларнинг бир йиллик ўртача сони ҳам шу усул билан аниқланади: ходимларнинг ҳар ойдаги ўртача рўйхат сони жамланиб 12 га бўлинади; ходимларнинг ўртача сони ҳар чоракда ҳисобланиб борилган бўлса, чораклардаги ўртача сонлар жамланиб чиққан сон 4 га бўлинади.

Хўжаликда доимий кадрларга эга бўлиш, ишчи ва хизматчилар ўртасидаги кўнимсизликни тугатиш меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим шартидир. Шунинг назарга олиб, хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда ишчи кучларнинг ҳаракати синчиклаб ўрганилади. Бунинг учун ишчи кучларнинг айланмаси ва кўнимсизлиги алоҳида ўрганилади. Ишчи кучларнинг айланмаси деганимизда ходимлар сонидаги ходимларнинг ишдан кетиши ва янги ходимларнинг ишга қабул қилиниши натижасида рўй берадиган ўзгаришларни тушунамиз. Ишдан кетиш турлича бўлиши мумкин: ходимнинг ўз хоҳиши билан кетиши, меҳнат интизомини бузиши сабабли бўшатилиши мумкин ва ҳ.к. Ҳамма ишдан бўшаганлар сони ходимларнинг ўртача рўйхат сонига нисбати ишчи кучларнинг кўнимсизлиги деб аталади.

Ишчи кучлар айланмаси тезлиги ишчи кучлар айланмасининг коэффициенти билан ифодаланади. Ишга қабул қилинганлар коэффициенти уларнинг ўрганилаётган даврда ходимларнинг ўртача сонига нисбати билан, ишдан кетганлар коэффициенти эса ишдан кетганларнинг ўрганилаётган даврда ходимларнинг ўртача сонига нисбати аниқланади. Масалан, хўжаликка йил давомида, 40 киши қабул қилиниб, ходимларнинг рўйхатдаги йиллик ўртача сони 650 та бўлди, янгидан қабул қилинган коэффициенти $(40 \cdot 100) : 650 = 6,15\%$ бўлади. Ишдан кетиб қолганлар коэффициенти ҳам худди шу тариқа аниқланади.

Ишчи кучлардан фойдаланиш кўрсаткичлари иш вақтининг календарь фонди ҳисобланади.

Маълумки, ишчилар дам олиш кунлари ва меҳнат таътили вақтида ишда бўлмайдилар, шунинг учун бу кунлар иш вақтининг календарь фондидан чиқариб ташланса, иш вақтининг максимал иш вақти фонди ҳосил бўлади. Шундай қилиб, макси-

мал иш вақти фонди (ҳақиқий ишлаган кун) иш вақтининг календарь фондига бўлинса, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси келиб чиқади.

$$\frac{\text{Максимал иш вақти фонди}}{\text{Иш вақтининг календарь фонди}} = \text{Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси}$$

Хўжаликда меҳнат ресурсларига доир барча маълумотлар статистика бошқармасига топширадиган ҳужжатлар ҳамда уларнинг йиллик ҳисоботларида кўрсатилган бўлади.

8.2. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари

Халқ хўжалигининг бошқа тармоқларидаги каби қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг самарадорлиги ҳам меҳнат ресурслари, улардан фойдаланиш даражаси ва меҳнат унумдорлигига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги маълум иш вақти бирлигида (киши-кун, киши-соатда) ишлаб чиқарилган маҳсулотининг миқдори ёки маълумоти миқдордаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти билан ўлчанади. Бу қуйидагича ифодаланади:

$$МУ = \frac{\text{Маҳсулот}}{\text{Сарфланган иш вақти}}$$

Меҳнат унумдорлигини тўғри ҳисоблаш учун стиштирилган маҳсулот ҳажми билан шу маҳсулотни стиштириш учун сарфланган иш вақтини аниқ белгилаш керак.

Меҳнат унумдорлиги даражасини ҳисоблаш учун қуйидагиларни билмоқ зарур:

а) стиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг натура ва қиймат ифодасидаги ҳажми;

б) маҳсулот стиштириш учун сарфланган вақт (киши кун, киши-соат) ҳажми.

Бир киши - кун (бир киши — соат) давомида қанча маҳсулот (дон, пахта, сут, жун ва ҳоказо) стиштирилганлигини аниқлаш учун ва маҳсулот бирлигига қанча вақт (киши-кун, киши-соат) сарфланганини билиш учун жамоаларининг йиллик ҳисоботидаги маълумотлардан фойдаланилади. Маълумки, қишлоқ хўжалигида стиштирилган маҳсулотлар йил охирида ҳисобга олинади, шунинг учун меҳнат унумдорлиги даражаси ҳам йил охирида аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги даражаси натура кўрсаткичи билан

ҳисобланганда баъзи бир қишлоқ хўжалиги экинлари ва чорвачилик маҳсулотларининг бир-бирига яқинлиги ҳам эътиборга олинади.

Масалан, дон ўсимликларининг похоти, сомони, чорвачиликда, айтайлик, сигирлар сут бериш билан бирга туғади ҳам, туғилган бузоқларнинг вазни ошиб боради ва ҳ.к. Хўш, энди бу асосий ва бир-бирига яқин маҳсулотлар ўртасида меҳнат харажати қандай тақсимланади? Бунинг учун аввало жами меҳнат сарфлари деҳқончиликдан ва чорвачиликдан олинган ҳар бир турдаги маҳсулотда белгиланган коэффициентлари бўйича бўлиб борилади ёки ҳар бир маҳсулотга унинг сотиш баҳосидаги қиймати бўйича пропорционал тақсим қилинади. Қўйчиликда қорақўлтери, жун ва смиртириб оширилган вазн шу маҳсулотларни сотиш нархига пропорционал тақсим қилинади.

Мисол. Хўжаликда ўтган йил 14878 дона қорақўл тери тайёрланди, 374,1 ц. жун қирқиб олинди, қўйлар смиртириб ортирилган жонли вазни 1450ц. Бу маҳсулотларнинг сотиш нархидаги қиймати шу тартибда 267,8 минг сўм, 243,2 минг сўм ва 174 минг сўмдир. Бу маҳсулотларни стиштиришда бевосита 208800 киши-соат меҳнат сарф қилинган. Маҳсулот бирлигига бевосита сарф қилинган меҳнат салмоғини аниқлаймиз.

1. Қорақўл тери стиштиришдаги меҳнат сарфининг салмоғини аниқлаймиз:

$$\frac{267,8}{267,8 + 243,2 + 174,0} = \frac{267,8}{685,0} = 0,391;$$

Жуннинг салмоғи $(243,2:685,0)=0,355$; смиртириш вазнининг салмоғи $174,0:685,0=0,254$.

2. Айрим маҳсулотларга нисбат қилинган меҳнат сарфи:

а) қорақўл териларга - $208800 \times 0,391=81640,8$ киши-соат; бир дона терига ҳисобланганда - $81640:14878=5,5$ киши-соат бўлади,

б) жун стиштиришга - $208800 \times 0,355=74124$ киши-соат,

1ц жунга ҳисобланади - $74124:374,1=198$ к/с;

в) қўйларни смиртиришга - $20880 \times 0,254=53035,2$ к/с, 1 ц. га ҳисобланганда - $53035,2:1450=36,6$ к/с.

Меҳнат унумдорлиги даражасининг натура кўрсаткичлари анча содда ва тушунарли. Ундан маълум маҳсулот (пахта, ғалла, жун, сут) стиштиришдаги меҳнат унумдорлигини ўлчашда фойдаланиш мумкин.

Меҳнат унумдорлигини натурада ўлчаш усули айрим корхоналар ёки ишлаб чиқариш шароитлари тахминан бир хил бўлган корхоналар гуруҳи бўйича меҳнат унумдорлигини ҳи-

соблашда қўлланилади. Бироқ уларни ҳисоблашда фақат маҳсулотнинг турини ишлаб чиқариш учун бевосита сарфланган меҳнат олинади, холос, аммо умумхўжалик харажатлари ва бошқа харажатлар бу ҳисобга мутлақо киритилмайди.

Қишлоқ хўжалигининг мураккаб тармоқларида меҳнат унумдорлиги даражасини кенгроқ характерлаш учун қиймат кўрсаткичлари қўлланилади. Меҳнат унумдорлигининг қиймат кўрсаткичи хўжаликлар ва хўжалик тармоқлари бўйича меҳнат унумдорлиги даражасини таққослашга ёрдам беради.

Хўжалик фаолияти, ишлаб чиқаришни комплекс механизациялашти-ришнинг кенгайиб бориши, агротехника тадбирларидан тобора самарали фойдаланилиши, илғор тажрибалар кенг қўламда жорий қилиниши натижасида меҳнат унумдорлиги ошиб боради.

Статистика меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва динамикасини, унга таъсир қиладиган омилларни ўрганиш, таҳлил қилади ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг манбаларини топишда қишлоқ хўжалиги ташкилотларига ёрдам беради.

8.3. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг статистик таҳлили

Меҳнат унумдорлигини таҳлил қилиш жараёнида маҳсулот турлари бўйича меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар ўрганилади, меҳнат унумдорлиги юзасидан белгиланган режанинг бажарилиши текширилади, илғор тажрибалар ўрганилади ва уларни тарғиб қилиш, қолоқ хўжаликларга жорий қилиш йўллари аниқланади, меҳнат унумдорлигини янада ошириш учун зарур тадбирларни амалга оширишда хўжаликларга ёрдам берилади.

Меҳнат унумдорлиги юзасидан белгиланган режанинг бажарилиши ва динамикасини таҳлил қилишда индекс методлари — натурал, меҳнат ва қиймат индекслари қўлланилади.

Меҳнат унумдорлиги динамикасини ўрганишда меҳнат унумининг якка,индивидуал ёки умумий йиғма индекси қўлланилади.

Бўлим, фермер хўжалигининг айрим тур маҳсулотлар етиштиришдаги меҳнат унумдорлиги даражасида юз берадиган ўзгаришларни характерлаш учун якка индекслардан фойдаланилади. Якка индекс баъзи даврида етиштирилган маҳсулот бирлигига сарфланган иш вақтини ҳисобот даврида сарф қилинган иш вақтига бўлиб аниқланади.

Бир неча тур маҳсулот етиштиришдаги меҳнат унумдорлиги динамикасини ўрганишда умумий йиғма индекс қўлланилади.

Якка ва умумий индекс ёрдамида маҳсулот етиштиришдаги меҳнат унумдорлиги динамикасини аниқлаш формулалари

қуйидагилардир:

а) алоҳида миқдор индекс:

$$i = q_1 T_1 : q_0 T_0$$

б) умумий натурал индекс:

$$I = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) T_1}{\sum T_1}$$

Бунда: q_1 ва q_0 - ҳисобот ва базис йилларида етиштирилган маҳсулот (пахта, ғалла, сут ва ҳ.к.) миқдори
 T_1, T_0 - ҳисобот ва базис йилларда маҳсулот етиштириш учун бевосита сарфланган меҳнат харажатлари. (киши-кун)

17-жадвал

Хўжаликнинг маҳсулоти ва меҳнат харажатлари

Экинлар	Экинларнинг ялпи ҳосили, ц.		Меҳнат харажатлари, киши-кун	
	Базис давр	Жорий давр	Базис давр	Жорий давр
Дон экинлари	3174,0	3325,5	2837,5	2320,2
Пахта	45415	47084	201150	195682
Картошка	357	900	488,8	930,0

Меҳнат унумдорлигининг натурал индекси ёрдамида ҳисоблаш йўлини жадвалдаги шартли мисолда кўрамиз.

Жадвалдаги маълумотлар якка индекс формуласига қўйиб ишланса, меҳнат унумдорлигининг индекси экинлар бўйича қуйидагича бўлади:

Дон экини:

$$i = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{3325,5}{2320,2} : \frac{3174}{2837,5} = 1,433 : 1,118 = 1,282 \text{ ёки } 128,2\%$$

$$\text{Пахта: } i = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{47084}{195682} : \frac{45415}{201150} = 0,241 : 0,226 = 1,06 \text{ ёки } 106\%$$

$$\text{Картошка: } i = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{900}{930} : \frac{357}{488,8} = 0,967 : 0,73 = 1,324 \text{ ёки } 132,4\%$$

Бу таҳлилдан кўриниб турибдики, хўжаликда ҳисобот йилида базис йилга нисбатан дон маҳсулотининг ялпи ҳосили 151,5 ц. га (3325,5-3174,0) кўпайган, меҳнат харажати эса 517,3 киши-кунга (2837,5-2320,2) камайган, натижада меҳнат унумдорлиги 28,2% ошган. Демак, доннинг ялпи ҳосили асосан меҳнат унумдорлигининг оширилиши ҳисобига кўпайган.

Пахта стиштиришда меҳнат унумдорлиги ошганлигидан ҳисобот йилида пахтани базис йилга нисбатан 1669 ц кўпайтириб берган (47084-45415) 6% га ошган картошка етиштиришда ҳисобот йилида меҳнат харажати базис йилга қараганда қарийб икки баробар кўп бўлган, аммо шунга яраша ҳосил ҳам икки ярим баробардан зиёдроқ оширилган, демак, ҳосилнинг ошишига бошқа сабаблардан ташқари меҳнат унумдорлигининг 32,4% га ошиши ҳам сабаб бўлган.

Меҳнат унумдорлигининг умумий натурал индекси ёрдамида таҳлил қилиш формуласи бундай:

$$I = \frac{\sum (\frac{q_1}{T_1} \div \frac{q_0}{T_0}) \cdot T_1}{\sum T_1} \text{ ёки бу формулани қисқартириб: } I = \frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1}$$

шаклида ҳам ёзиш мумкин.

Бир қанча маҳсулот (пахта, дон, картошка ва бошқалар) етиштириш учун сарф қилинган меҳнат харажати кўрсаткичлари асосида шу экинларни етиштиришдаги умумий меҳнат унумдорлиги умумий индекс ёрдамида аниқланади.

Ҳўжаликнинг уч хил маҳсулотини битта қилиб уларни етиштиришдаги меҳнат унумдорлиги таҳлилининг умумий индекс формуласига қўйиб кўрамыз.

$$I = \frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{1,282 \cdot 2320,0 + 1,06 \cdot 195682 + 1,324 \cdot 930}{2320,2 + 195682 + 930} = \frac{211628,7}{198932,2} = 1,06 \text{ ёки } 106\%$$

Умумий индекс шуни кўрсатдики, дон, пахта ва картошка экинларини етиштиришда меҳнат унумдорлиги 6,0 фоизга кўпайган.

Энди меҳнат унумдорлигини меҳнат индекси формуласи ёрдамида таҳлил қилиш йўлини кўрсатамыз:

Меҳнат индексининг

$$\text{Якка индекси : } i = \frac{t_0}{t_1}$$

$$\text{Умумий индекс : } I = \frac{\sum t_0 \cdot q_1}{\sum t_1 \cdot q_1}$$

Бунда: i - меҳнат унумдорлигининг меҳнат якка индекси;

t_0 - базис даврида маҳсулот бирлигига сарфланган меҳнат;

t_1 - ҳисобот даврида маҳсулот бирлигига сарфланган меҳнат;

q_1 - ҳисобот даврида маҳсулот ҳажми.

Меҳнат унумдорлиги индексини маълумотлар асосида қўйи-
идаги жадвалда аниқлаймиз.

Жадвалдаги маълумотларни меҳнат унумдорлигининг
меҳнат индекси формуласига қўйиб ишлаймиз.

Якка индекс бўйича:

18-жадвал

Экинлар	Экинларнинг ялпи ҳосили, ц.		Бир центнер маҳсулотга сарфланган меҳнат (киши-кун)	
	Базис даври	Жорий даври	Базис даври	Жорий даври
Дон экинлари	3174,0	3325,5	0,89	0,73
Пахта	45415	47084	4,30	4,27
Картошка	357	900	1,37	1,03
Сабзавот	819	1239	1,29	1,30

$$\text{дон экинлари индекси } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{0,89}{0,73} = 1,216 \quad \text{ёки} \quad 121,6\%$$

$$\text{пахта индекси } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{4,30}{4,27} = 1,01 \quad \text{ёки} \quad 101\%$$

$$\text{картошка индекси } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{1,37}{1,03} = 1,330 \quad \text{ёки} \quad 133\%$$

$$\text{сабзавот экинлари } i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{1,29}{1,30} = 0,992 \quad \text{ёки} \quad 99,2\%$$

Умумий агрегат индексин бўйича:

$$I = \frac{\sum t_0 \cdot q_1}{\sum t_1 \cdot q_1} = \frac{0,89 \cdot 3325,5 + 4,30 \cdot 47084 + 1,37 \cdot 900 + 1,29 \cdot 1239}{0,73 \cdot 3325,5 + 4,27 \cdot 47084 + 1,03 \cdot 900 + 1,30 \cdot 1239} = \frac{208152,2}{206014,0} = 1,01 \quad \text{ёки} \quad 101\%$$

Умумий индекс натижаси шунини кўрсатадигани, ҳисобот йилида
базис йилига нисбатан дон, пахта, картошка ва сабзавот экинлари
еттиштиришда меҳнат унумдорлиги 101% бўлган ёки 1% га ошган.
Мазкур индекс асосида иш кунларининг тежалган ёки ортқича ха-
ражат қилинганлигини аниқлаш мумкин. Бизнинг мисолда

$$\sum t_0 \cdot q_1 - \sum t_1 \cdot q_1 = 208152,2 - 206014,0 = 2138,2 \quad \text{киши - кун тежалган.}$$

Меҳнат унумдорлигининг биз юқорида ишлатган натурал
ва меҳнат индексларининг бир ҳўжаликнинг ёки табиий ва иқтисо-
дий шароити тенг бўлган бир қанча ҳўжаликнинг маҳсулот етиш-
тиришдаги меҳнат унумдорлиги динамикасини аниқлашда қўл-
лаш мумкин. Аммо ҳўжалик гуруҳларининг ер суви, об-ҳавоси ва
иқтисодий шароитлари тенг бўлмаган, бу жиҳатдан бир-биридан
фарқ қиладиган ҳўжаликларга нисбатан бу индексларни қўллаб
бўлмайди. Табиий ва иқтисодий шароити тенг бўлмаган ҳўжалик-
лар, туман, вилоят ва республикаларда қишлоқ ҳўжалиги маҳсу-
лотларини етиштиришда сарфланган меҳнат харажатлари ва меҳ-

нат унумдорлиги динамикасини аниқлаб таққослаш учун меҳнат унумдорлигининг қиймат индекси қўлланади.

Меҳнат унумдорлигининг қиймат индекси формуласи мана бундай бўлади:

$$I = \frac{\sum q_1 \cdot P}{\sum T_1} \div \frac{\sum q_0 \cdot P}{\sum T_0},$$

Бунда: q_1 ва q_0 - ҳисобот ва базис давридаги маҳсулот ҳажми; T_1 ва T_0 - ҳисобот ва базис давридаги меҳнат харажати (киши - кун, киши-соат);

P - маҳсулотнинг икки даврга тааллуқли ўзгармас баҳоси.

Бу формуладан фойдаланиш учун маҳсулотларнинг ҳажмини унинг шу йилги баҳосига ёки ўзгармас баҳога қўпайтириб ялпи маҳсулот қиймати топилади, сўнгра бу сон шу маҳсулотларни тайёрлаш учун сарфланган ҳамма меҳнат харажати (киши-кунларига) бўлинади. Шу тариқа маҳсулотларнинг қиймати бўйича меҳнат унумдорлиги аниқланади.

Иш ҳақи фонди режанинг бажарилиши амалдаги иш ҳақи фондини режада белгиланган ҳажми билан ҳақиқий фойдаланиш ўрта-сида тафовут юз берса, бу фарқ ходимларнинг режадаги сонини ошириш ёки камайтириш ва режага нисбатан ўртача иш ҳақи даражасини ошириш ёки камайтириш туфайли содир бўлганлиги аниқланади. Ўртача иш ҳақи меҳнатга ҳақ тўлашнинг муҳим кўрсаткичидир.

Иш ҳақи фонди режанинг бажарилишини таҳлил қилишда барча асосий ходимлар, ишчилар категорияси ходимларининг айрим-айрим қисми бўйича иш ҳақининг ўртача кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади.

Бу кўрсаткич айрим категория ходимлари ва ишчилар гуруҳига тўғри келадиган ўртача иш ҳақини ходимларнинг ўртача сонига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Бунда бир ишчининг ўртача ойлик иш ҳақини ҳам, ўртача йиллик иш ҳақини ҳам ҳисоблаш мумкин. Бу кўрсаткичларнинг бир неча йиллиги олиб солиштирилса, жамoa ходимларига тўланадиган ўртача меҳнат ҳақининг ўзгариб бориши-динамикаси аён бўлади. Ўртача иш ҳақининг йиллар бўйи ўзгариб бориши, яъни динамикаси агрегат индексе формуласи ёрдамида аниқланади.

$$I = \frac{\sum X_1 \cdot T_1}{\sum X_0 \cdot T_1}$$

Бунда: X_1, X_0 - ҳисобот ва базис давридаги ўртача иш ҳақи; T_1 - ишчиларнинг ҳисобот давридаги ўртача сони.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларини яхши йўлга қўйиш, ходимларнинг иш турлари бўйича бандлилик заруратини аниқлаш, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. қишлоқ хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини этиштириш манбаидир. Ҳар қандай ўсимлик ҳам ерда вужудга келади. Аммо кишиларнинг ҳаёти учун зарур ўсимликларнинг жуда кўпи, бизнинг тушунчамиздаги деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари кишилар меҳнатининг ҳам самарасидир.

Халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари сингари, қишлоқ хўжалигида ҳам моддий бойликларни кишилар яратади. Ишлаб чиқариш воситалари қанчалик юксак бўлмасин, жонли меҳнат таъсир қилмаса, у воситалар ҳаракатсиз қолаверадди. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришда ишчи кучининг роли фоят каттадир. Статистика фани қишлоқ хўжалигидаги ишчи кучи, меҳнат ресурсларини махсус ўрганади. Ишчи кучларининг сони таркиби ва ҳаракатини ўрганиш, иш вақтидан фойдаланишни аниқлаш, меҳнатга ҳақ тўлаш тартибини, ҳар хил ходимлар муҳандис-техник ходимлар, хизматчилар, ишчилар ва бошқалар оладиган маошлари даражасини ўрганиш, меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилашга ва меҳнат унумдорлигини ошириш захираларини қидириб топиш, меҳнат юзасидан тузилган режаларнинг бажарилишини назорат қилиш статистиканинг асосий вазифасидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Хўжаликларда меҳнат ресурслари.
2. Ходимларнинг иш билан бандлигини ўрганиш йўллари.
3. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти.
4. Меҳнат унумдорлиги даражасининг натура кўрсаткичи.
5. Алоҳида индекслардан фойдаланиш.

Асосий адабиётлар

1. Набисв Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

IX боб

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ ТАННАРХИ СТАТИСТИКАСИ

9.1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархи статистикаси

Маҳсулот таннархи маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдаги барча харажатларнинг пул ҳисобидаги ифодасидир.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини стиштириш ва сотиш жараёнида меҳнат, хомашё материаллари, ёқилғи, электр қуввати сарфланади, тракторлар, қишлоқ хўжалиги машиналари, ишлаб чиқариш бинолари ва бошқа асосий ишлаб чиқариш фондлари эскиради. Пул шаклида ифодаланган ана шу сарфлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархи деб аталади.

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот стиштириш ёки режалаштириш ҳажмини бажариш билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш харажатларининг умумий миқдори ўтган йилги сарфлардан (тамомланган ишлаб чиқариш қиймати шаклида ва жорий сарфларидан келгуси йил маҳсулотлари учун бўладиган харажатларни чиқариб ташлаган ҳолда) иборат.

Қишлоқ хўжалигида стиштирилган маҳсулот бирлигининг таннархидан ташқари айрим иш турлари таннархи деҳқончиликда бир гектарга, чорвачиликда бир мол туёғига ҳам ҳисобот қилинади. Сарфлар ҳажмига қараб таннарх ишлаб чиқариш таннархи ва тўла таннархга бўлинади.

1. Ишлаб чиқариш таннархи маълум хўжаликнинг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги барча харажатлари ва хўжалик ичида шу маҳсулотларни ташинидаги транспорт харажатларини акс эттиради.

2. Тўла таннарх ишлаб чиқариш харажатларидан ташқари бошқарув, маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган (маҳсулотни тайёрлаш пунктига ташиб бориш, бозор тўловлари, товар айланмасини асраш ва ҳ.к.) харажатларни ичига олади. Тўла таннарх фақат товар маҳсулотга оиддир.

3. Режада белгиланган ҳажмдаги маҳсулот таннархи.

4. Ҳақиқий таннарх ҳисобот даврида таркиб топган таннархдир. Бу таннарх бухгалтерия дафтарларидаги ёзувлар ва ҳисоблар асосида ҳисоблаб чиқилади, статистика органлари бу таннархни йиллик ҳисоботлардаги маълумотлар асосида белгилайди.

Барча тармоқлардаги маҳсулот таннархи киши меҳнати сарфларидан иборат. Бундай меҳнатнинг бир қисми маҳсулот

ишлаб чиқаришга бевосита сарфланади ва бу жонли меҳнат деб аталади. Меҳнатнинг яна бир қисми шу маҳсулотни ишлаб чиқаришда қатнашадиган машина, сарфланадиган материаллар, см-хашак, уруғликлардан иборат бўлиб, меҳнатнинг бу қисми ўтган ёки моддийлашган меҳнат деб аталади. Таннархни ташкил этувчи харажатлар моддий харажатлардан (уруғлик, ўғит, см-хашак қиймати, машина ва инвентарларнинг амортизация қиймати) ва меҳнат харажатларидан (пул билан ифодаланган жонли меҳнат — иш ҳақи, меҳнат таътили пуллари ва ҳ.к. дан) иборат.

Маҳсулот таннархи ширкатлар ва фермалар ишининг асосий сифат кўрсаткичларидан биридир. Маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажат камайса, таннарх камаяди. Хўжаликнинг иқтисодий юксалади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархи статистикасининг вазифаси маҳсулот етиштиришда меҳнат ва моддий маблағлар харажати тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини тўплаш, уларни қайта ишлаб чиқиш ва иқтисодий таҳлил қилишдан иборат. Маҳсулот таннархи материалларини таҳлил қилишда таннарх ва рентабеллик даражаси, таннарх юзасидан белгиланган режанинг бажарилиши, таннарх динамикаси, харажатлар таркиби ва ҳ.к. кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш лозим.

Маҳсулот таннархини камайтириш учун меҳнат унумдорлигини ошириш, асосий фондлардан рационал фойдаланиш қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлиги, чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш, материал сарфларини камайтириш ва ишлаб чиқаришда тежамкорликка қаттиқ риоя қилиш зарурдир.

9.2. Маҳсулот таннархининг тузилиши

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳамма маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари уч асосий гуруҳдан ташкил топади:

1) асосий ишлаб чиқариш воситаларининг амортизация ажратмалари;

2) хомашё, ёқилғи ва ёрдамчи материаллар уруғлик, ёнилғи, ўғит, см-хашак ва ҳ.к. харажатлар;

3) қишлоқ хўжалиги корхоналари ходимларига тўланадиган иш ҳақи.

Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг шу тариқа уч гуруҳга бўлиниши барча харажатларнинг иқтисодий мазмунига қараб, жонли меҳнат харажатлари билан буюмлашган меҳнат харажатларининг салмоғини белгилаб, соф маҳсулот ҳажмини аниқлашга ёрдам беради.

Маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажатлар калькуляция моддалари бўйича гуруҳларга бўлинади. Бундай гуруҳларга бўлиш калькуляция ҳисобларини қилиш, маҳсулот таннархининг тузилишини ўрганиш, ҳақиқий харажатлар билан режада кўрсатилган харажатлар ўртасидаги фарқни аниқлаш ва таннархни пасайтириш йўллари топиш учун зарурдир.

Турли харажатлар маҳсулот таннархига турлича қўшилади. Бундай қўшилиш таннарх тузилиши иккига бўлиб ўрганилади:

1) маҳсулотнинг маълум бир турини стиштириш билан боғлиқ ва маҳсулот таннархига батамом кирадиган бевосита харажатлар, масалан, уруғлик, см-хашак, иш ҳақи ва ҳ.к.;

2) маҳсулотнинг бир неча турини ёки барча маҳсулотларни стиштириш билан боғлиқ бўлган комплекс билвосита харажатлар.

Бунга маҳсулот таннархига қиймати қисман кирадиган, айтайлик транспортни, таъмирлаш ишхоналарини сақлаш, ҳайвонларни боқиш харажатлари ва ҳ.к. киради. Бу харажатлар битта маҳсулотга юклатилмай, қишлоқ хўжалиги экинларини стиштиришдаги харажатлар қўидаги калькуляция моддалари бўйича кўрсатилади:

1. Иш ҳақи устамалар; 2. Ёнилғи ва мойлаш материаллари; 3. Уруғликлар; 4. Ўғитлар; 5. Асосий фондлар амортизацияси; 6. Асосий фондларнинг таъмири; 7. Автотранспорт; 8. Бошқа асосий харажатлар; 9. Умумий ишлаб чиқариш ва хўжалик харажатлари.

Чорвачиликда уруғликлар ва ўғитлар харажатлари йўқ, аммо унда см-хашак, дори-дармон харажатлари бор.

9.3. Маҳсулот таннархининг иқтисодий статистик таҳлили

Маҳсулот таннархини таҳлил қилишда статистиканинг муҳим вазифаси маҳсулот таннархи бўйича режа кўрсаткичларининг бажарилишини назорат қилиш, таннарх динамикасини кузатиш ва маҳсулот таннархига таъсир қиладиган омилларни таҳлил қилиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархини пасайтириш учун манбалар топишда хўжаликларга ёрдам беришдир. Маҳсулот таннархининг иқтисодий таҳлилида асосан индекс методи қўлланилади. Агар бир хилдаги маҳсулотни, масалан, таннарх юзасидан режада белгиланган кўрсаткичнинг бажарилиши ёки динамикасини шу йил кўрсаткичини ўтган йил кўрсаткичи билан таққослаб аниқламоқчи бўлсак, унинг формуласи:

$I = Z_1/Z_0$ шаклда бўлади.

Бунда: I - алоҳида индекс

Z_1 -ҳисобот йилидаги маҳсулот таннархи

Z_0 -базис йилидаги маҳсулот таннархи.

Агар бир эмас, бир қанча маҳсулот таннархини бир йўла битта қилиб аниқламоқчи бўлсак, у ҳолда таннархнинг умумий индексдан фойдаланиб қуйидаги формулани ишлатамиз:

$$I = \frac{\sum Z_1 \cdot q_p}{\sum Z_p \cdot q_p} \quad \text{ёки} \quad I = \frac{\sum Z_1 \cdot q_1}{\sum Z_0 \cdot q_1}$$

Бунда: I -умумий индекс.

Z_1 -ҳисобот йилидаги маҳсулот таннархи

Z_0 -базис йилдаги маҳсулот таннархи.

Қисқача хулосалар

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва сотиш жараёнида меҳнат, хомашё материаллари, ёқилғи, электр қуввати сарфланади, тракторлар, қишлоқ хўжалиги машиналари, ишлаб чиқариш бинолари ва бошқа асосий ишлаб чиқариш фондлари эскиради. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштириш ёки режалаштириш ҳажмини бажариш билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш харажатларининг умумий миқдори ўтган йилги сарфлардан тамомланган ишлаб чиқариш қиймати шаклида ва жорий сарфларидан келгуси йил маҳсулотлари учун бўладиган харажатлар чиқариб ташланишидан иборат.

Маҳсулот таннархини камайтириш учун меҳнат унумдорлигини ошириш, асосий фондлардан рационал фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлиги, чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш, материал сарфларини камайтириш ва ишлаб чиқаришда тежамкорликка қаттиқ риоя қилиш зарурдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархи.
2. Маҳсулот таннархининг гуруҳлари.
3. Турли харажатларнинг маҳсулот таннархига қўшилиши.
4. Қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришдаги харажатлар калькуляцияси.

Асосий адабиётлар

1. Набисв Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

10.1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳақида тушунча

Қишлоқ хўжалиги моддий нсّمатлар ишлаб чиқарадиган соҳа тармоқлари орасида муҳим ўрин эгаллайди, унинг маҳсулоти хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти натижасидир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида етиштирилган маҳсулотлар (ғалла, пахта, картошка, сабзавот, мева, сут, жун, тухум, мол, парранда гўштлари ва бошқа маҳсулот йиғиндисидан иборатдир.

Моддий нсّمатлар яратадиган тармоқларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришга нисбатан фарқ қилувчи хусусиятларига қуйидагилар қиради: қишлоқ хўжалигида иқтисодий тақрор ишлаб чиқариш жараёни табиий тақрор ишлаб чиқариш жараёни билан қўшилиб кетади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ўзи ривожланувчи, кўпаяувчи тирик биологик организмлар иштирок этади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлиб қатнашади (бошқа тармоқларда ердан майдон, фундамент сифатида фойдаланилади) ва бир қатор хусусиятларга эга. Ердан ташқари барча ишлаб чиқариш воситалари фойдаланиш жараёнида эскиради, ер эса агротехника қондаларига риоя қилиб фойдаланилса эскирмайди, балки ҳосилдорлиги ошиб боради. Ер кўчмас мулк бўлиб, у фойданинг асосий манбаидир. Бошқа кўпгина ишлаб чиқариш воситалари донмий жой билан боғлиқ эмас. Масалан, трактор, комбайн, автомашина ва шу кабиларни турли масофаларга кўчириб, улардан керакли жойда фойдаланиш мумкин. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун қишлоқ хўжалиги ерлари муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқ хўжалиги ерларига ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйлов ва ўтлоқ ерлар қиради ва унга хос бўлган хусусиятлар маҳсулот ишлаб чиқаришнинг мавсумий бўлишига олиб келади. Агар саноатда бутун йил мобайнида бир текис, тўхтовсиз равишда маҳсулот ишлаб чиқарилса, қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулот халқ хўжалигига мавсумий равишда келиб тушади.

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришда давлат корхоналари, хўжаликлар билан бир қаторда фермер ва шахсий хўжалиги бўлган кишилар, ишчи ва хизматчилар ҳам иштирок этади.

10.2. Деҳқончилик маҳсулотлари статистикаси

Деҳқончилик тармоғи маҳсулотларини натурал ҳолида фойдаланишда ҳар бир қишлоқ хўжалиги экинидан йил давомида олинган ялпи ҳосилдан фойдаланилади. Ялпи ҳосил деб, экин майдонига экилган экиндан

олинган ҳосилнинг умумий ҳажмига айтилади. Ҳар бир экин бўйича ялпи ҳосилнинг умумий ҳажми асосан иккига элментга боғлиқ, яъни шу экин билан банд бўлган экин майдонининг миқдори ва бир гектар ердан олинган ўртача ҳосилга боғлиқдир.

Қишлоқ хўжалиги статистикасида экин майдонлари қуйидаги ҳисоб категорияларига бўлинади: уруғ экилган майдон, баҳорги ҳосилдор экин майдони, ҳосилли ўриб-йиғиб олинадиган майдон ва ҳақиқатда ҳосилли тўлиқ йиғиштириб олинган экин майдони. Уруғ экилган майдон ҳақиқатда қишлоқ хўжалиги экинларининг уруғи экилган майдонлар йиғиндисидан иборатдир. Баҳорги ҳосилдор экин майдони экинш муддати тугагунгача экинлар билан банд бўлган майдонлардир. Бу майдон таркибига шу йил ҳосили учун ўтган йил кузда экилган кузги экинлардан баҳоргача сақланиб қолган майдон, шу йил баҳорида экилган баҳорги экинлар майдони ва киларги йиллардаги кўп йиллик ўтларнинг ўрим майдони киради. Ҳосили йиғиб олинадиган майдон ҳосил пишиб стилганда, уни йиғиб олиш олдидан аниқланган майдондир. Ҳосили пишиб стилган экинлар айрим ҳолларда об-ҳаво ноқулай келиши сабабли, бир қисми ўриб-йиғиб олинмай қолиши мумкин. Шунга қўра ҳақиқатда ҳосилли тўлиқ йиғиб олинган майдон ҳам аниқланади.

Дехқончилик статистикасида экин майдонлари экинларнинг турлари бўйича гуруҳларга бўлиб ўрганилади. Масалан, ғалла ва бошоқли экинлар, экинш майдонлари. Экин майдонларини гуруҳларга бўлиб ўрганиш, қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш йўналишини аниқлаш, экин майдонлари тузилишини ҳисоблаш ва шу каби масалаларни ўрганиш имконини беради.

Иқтисодий статистикада деҳқончилик экинлари бўйича ялпи ҳосил ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари динамикаси таҳлил қилинганда индекс усулидан фойдаланилади. Ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил индекслари индивидуал ва умумий индексларга бўлинади.

Ҳосилдорликнинг индивидуал индекси алоҳида экин бўйича ҳосилдорликнинг ўзгаришини нисбий миқдорда ифодалайди ва қуйидаги формулада ҳисобланади:

$$i_y = \frac{Y_1}{Y_0};$$

бу ерда i_y — экин ҳосилдорлигининг индивидуал индекси, Y_1 ва Y_0 — ҳисобот ва базис йиллари бўйича алоҳида экин ҳосилдорлиги.

Бир турдаги экинлар гуруҳи бўйича ҳосилдорликнинг ўртача ўзгаришини ўрганиш учун ҳосилдорликнинг ўзгарувчан таркибидagi умумий индекси қўлланилади. У қуйидаги кўринишда бўлади:

$$I_y = \frac{\sum y_1 P_1}{\sum P_1} \div \frac{\sum y_0 P_0}{\sum P_0}$$

Бу сурда III ва PO - ҳисобот ва базис йиллари бўйича экин майдонлари.

Бу ўзгарувчан таркибдаги ҳосилдорлик умумий индексининг натижасига иккита омил таъсир этади: биринчиси, шу турдаги алоҳида экинларнинг бевосита ҳосилдорлигининг ўзгариши, иккинчиси, шу турдаги алоҳида экинлар майдони ва тузилмасининг ўзгариши. Агар бу индекс натижасига таъсир этувчи иккинчи омил, яъни экин майдонлари ва унинг тузилма ўзгариши таъсири четлатилса, у ҳолда ҳосилдорликнинг доимий тиркибидаги умумий индекси ҳосил бўлади, унинг формуласи қуйидагича:

$$I_y = \frac{\sum y_1 P_1}{\sum y_0 P_1}$$

Бу индекснинг сурати билан махражи орасидаги фарқ $(\sum y_1 P_1 - \sum y_0 P_1)$ ҳисобот йилида базис йилига нисбатан ҳосилдорликнинг умумий ўзгариши ҳисобида олинган ялпи ҳосилнинг қўпайиши ёки камайишини кўрсатади.

Агар ўзгарувчан таркибдаги ҳосилдорликнинг умумий индексига таъсир этувчи иккинчи омилнинг, яъни экин майдони ва унинг тузилма ўзгариши таъсирини аниқлаш лозим бўлса, у ҳолда ўзгарувчан таркибдаги ҳосилдорлик умумий индекси доимий таркибдаги ҳосилдорлик умумий индексига бўлинади, яъни

$$I_y = I_y \text{ ўзгарувчан таркибда: } I_y \text{ доимий таркибда}$$

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлик индексларидан ташқари экинларнинг умумий ҳосили бўйича ялпи ҳосилнинг умумий индекси ҳам ҳисобланади, унинг формуласи қуйидагича:

$$I_{\text{ялпи ҳосил}} = \frac{\sum y_1 P_1}{\sum y_0 P_0}$$

10.3. Чорвачилик маҳсулотлари статистикаси

Чорвачилик маҳсулотининг ҳажми ҳам иккита омилга, яъни маҳсулдор ҳайвонлар ва паррандаларнинг бош сонига ўзгаришига ҳамда уларнинг маҳсулдорлиги даражасининг ўзгаришига боғлиқдир. Шунга қўра статистика ҳайвонларнинг турлари бўйича бош сонини жинс ва ёши бўйича бўлиниши, уларнинг ҳаракати ва бошқа масалаларни ўрганади.

Чорвачилик маҳсулотларининг натурал ҳолидаги ҳажм кўрсаткичлари — бу ялпи соғилган сут, ялпи қирқилган жун, жами олинган тухум, стиштирилган мол ва паррандалар (тирик вазндаги гўшт) маҳсулоти кабилардир.

Ялпи сут маҳсулоти у ёки бу давр ичида сут олиш учун ажратилган сигир, қўй ва эчкилардан ҳақиқатда соғилган сутларнинг миқдоридир. Сигирлардан соғиб олинган сут миқдори аниқланганда ҳақиқатда соғиб олинган сутга бузоқлар эмган сут қўшилмаслиги керак. Агар бузоқларга соғиб олинган сутдан ичирилса, у ҳақиқатда соғилган сутдан чиқмаслиги керак.

Ялпи жун маҳсулоти ҳўжаликдаги қўй, эчки ва туялардан ҳисобот даври ичида ҳақиқатда қирқиб олинган, ювилмаган жун ҳисобида аниқланади.

Етиштирилган мол ва паррандалар маҳсулоти аниқланганда ҳар бир турдаги моллар бўйича ҳисобот даври ичидаги туғилган молларнинг тирик вазнига ёш молларининг ўсиб қўшилган вазни ҳамда молларини боқувга қўйиб семиртирганда қўйилган вазнлари қўшилади, кейин ундан шу давр ичида ҳаром ўлган ёш моллар ва ҳаром ўлган боқувдаги молларнинг тирик вазни чиқариб ташланади. Етиштирилган мол ва паррандалар маҳсулотини пода айланмаси жадвали маълумотлари асосида ҳисоблаш йўли билан ҳам аниқлаш мумкин. Бунинг учун қуйидагича ҳисоблаш амалга оширилади:

Тирик вазндаги гўшт маҳсулоти $= (H_2 - H_1) + P + Z - C + P_B$.

Бу ерда H_1 ва H_2 — ҳисобот даврининг боши ва охиридаги молларнинг тирик вазни,

P — тарқатилган молларнинг тирик вазни,

Z — сўйилган молларнинг тирик вазни,

C — четдан келтирилган молларнинг тирик вазни,

P_B — асосий подадаги катта маҳсулдор моллардан nobуд бўлган ва йўқолганларнинг тирик вазни.

Мол ва паррандалардан маҳсулоти етиштириш статистикаси ҳўжаликлардаги бошланғич ҳисоб маълумотлари ва ҳўжаликларнинг чорак ёки йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида аниқланади.

Чорвачиликда ҳар бир сигирдан ўртача соғиб олинган сут, ҳар бир бош қўйдан ўртача қирқилган жун, ҳар бир бош товукдан ўртача олинган тухум, боқувдаги молларнинг суткалик ўртача семирishi ва шу кабилар маҳсулдорлик кўрсаткичлари ҳисобланади.

Ҳар бир сигирдан у ёки бу даврда ўртача соғилган сут тегишли даврларда сигирлардан соғиб олинган ялпи сутни шу даврдаги сигирларнинг ўртача бош сонига бўлиш билан аниқланади.

Сигирларнинг ўртача бош сони аниқланганда сут соғишдан четга чиқарилган, яъни гуруҳ усулида бузоқларни эмизиш учун ажратилган сигирлар, боқувга семиртириш учун қўйилган сигирлар бош сони ўртача ҳисобланаётган сигирлар бош сони қаторига қўшилмаслиги лозим. Сигирларнинг ўртача бош сони турли усулда ҳисоблаш мумкин.

Ҳар бир қўйдан қирқиб олинган жун йил давомида қирқиб

олинган жами қўйлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади.

Ҳар бир товуқдан олинадиган тухумнинг ўртача сони ҳисобот даври ичида товуқлардан олинган жами тухумни шу даврдаги товуқларнинг ўртача бош сонига бўлиш йўли билан топилади.

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари бўйича алоҳида ҳисобланган ялпи маҳсулотлар йиғиндисидан иборатдир.

Деҳқончилик ялпи маҳсулотига календарь йилда қишлоқ хўжалиги экинларидан, мсва ва бошқа кўп йиллик мсвали дарахтлардан олинган ялпи ҳосилнинг қиймати, шу йилда кўп йиллик ёш дарахтларни экиш, ўстириш харажатлари қиймати ва тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг йил охиридаги қолдиқ қиймати билан йил бошидаги қолдиқ қиймати ўртасидаги фарқ (+, -) киради.

Деҳқончилик экинлари ялпи ҳосил экинларнинг гуруҳи бўйича: ғалла экинлари, техникавий экинлар, картошка, сабзавот, полиз экинлари, озуқабоп экинлар ва мсва-резавор экинлар кабилар қийматида аниқланади. Деҳқончиликдаги тугалланмаган ишлаб чиқариш бу келаси йил ҳосили учун бажарилган бир қатор ишлар харажатлари қийматидан ташкил топади.

Чорвачилик ялпи маҳсулотига маҳсулдор ҳайвонлар ва паррандалардан хўжаликда фойдаланиш жараёнида йил давомида олинган сут, жун, тухум, асал ва бошқа маҳсулотларнинг қиймати ва мол ҳамда паррандаларни йил давомида стиштириш маҳсулоти қийматлари киради.

Чорвачилик ялпи маҳсулоти; унинг айрим тармоқлари; қарамолчилик, паррандачилик, асаларичилик, ипақчилик кабилар аниқланади.

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти фойдаланилишига кўра уч қисмга бўлинади:

- 1) хўжалик ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланишга;
- 2) ижтимоий ва шахсий истеъмол учун фойдаланишга;
- 3) хўжаликдан ташқарига чиқариладиган ва халқ хўжалиги айланмасига тушадиган маҳсулотларга.

Охириги қисми аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан, саноатни хом-ашё билан таъминлашда, шунингдек, давлат манба фондини ташкил этишда асосий манба ҳисобланади. Ялпи маҳсулотнинг шу қисми қишлоқ хўжалигининг товар маҳсулотини ташкил этади.

Давлат хўжаликлари бўйича товар маҳсулоти ҳажмига давлатга, ишчи ва хизматчиларга сотилган маҳсулотлар ва шунингдек, натурал қарзларни қайтариш киради.

Қишлоқ хўжалигининг соф маҳсулоти йил давомида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёнида янгидан яратилган қийматдир.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқариш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, бу тармоқда ишлаб чиқарилган маҳсулот саноат корхоналарида яратилган маҳсулотдан фарқ қилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини яратишда биологик организмлар ҳам қатнашиб, унда ер яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқаришда асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Ер бошқа ишлаб чиқариш воситалари каби эскириш хусусиятига эга эмас, у агротехник қоидаларига риоя қилинса, яна маҳсулот ишлаб чиқаришда қатнашаверади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нималар киради?
2. Чорвачилик маҳсулоти деганда нимани тушунасиз?
3. Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти.
4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўрсаткичлари.

Асосий адабиётлар

1. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, 2000.
2. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
3. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
4. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. 1985.

1-илова

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича ишлаб чиқариш
ҳажмлари, минг тонна (1994-2001й.й.)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2000 6 ??	2001 6 ??
Пахта	3938	3934	3350	3641	3206	3600	3002	0	0
Дон	2467	3215	3549	3775,6	4147,7	4331,2	3915,7	2815,9	3413,9
Шоли	498	328	445	386	346	421	155	0	0
Картошка	567	440	490	692	691	658	723	298	350
Сабзавот	2975	2713	2481	2384	2404	2680	2386	488	531
Мева	555	602	585	548	544	489	691	150	166
Узум	353	621	474	512	336	344	609	9	10
Гушт	827	853	854	801	809	822	841	388	395
Сут	3732	3665	3390	3406	3495	3543	3636	1605	1633
Тухум, млн.дона	1574	1232	1057	1075	1165	1240	1253	574	579
Жун	25	20	15	15	16	16	16	7	8

2-илова

Экин майдонлари, минг.га (1990-2001 й.й.)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2000 6 ой	2001 6 ой
Пахта	1540	1492,8	1487,3	1513,1	1531,6	1517,4	1443,7	1444,5	1452,7
Дон	1522,2	1656,6	1740,5	1837,6	1686,7	1723,1	1611,9	1355,8	1182,4
Шоли	167,1	165,9	185,2	195,2	148,4	162,4	129,8	131,8	34,1
Картошка	53	45,9	44,3	57,6	54,7	48,4	52	52,2	50,2
Сабзавот	156,9	149,6	131	128,7	127,3	138,5	130,4	129,9	128,2

3-илова

Ҳосилдорлик, тонна/ га; 1990-2000 й.й.

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Пахта	2,56	2,64	2,24	2,41	2,09	2,37	2,18
Дон	1,4	2	2,1	2,1	2,6	2,5	2,7
Шоли	3	2	2,4	2,8	2,4	2,55	2,39
Картошка	10,7	9,6	11,6	11,2	12,1	12,48	12,79
Сабзавот	19	18,1	19,1	17,5	18,8	17,51	17,31
Мева	3,9	4,4	4,6	4,2	4	3,7
Узум	3,8	6,5	5	5,3	3,5	3,4

4-илова

Чорва моллари сони, минг бош, 1994-2000 й.й.

	Жами					Уй-хўжаликлари ва фермер хўжаликлари				
	Йирик тохли моллар	Сигирлар	Отлар	Қўй ва эчкилар	Парранда	Йирик тохли моллар	Сигирлар	Отлар	Қўй ва эчкилар	Парранда
1994	5483,3	2336,9	144,8	10059,3	19616,7					
1995	5203,5	2286,4	150,0	9322,3	13372,9	4052,5	1928,2	89,0	5126,0	6567,5
1996	5102,5	2234,2	147,4	8229,1	12669,2	4200,1	1934,4	95,0	5063,4	7314,7
1997	5196,4	2281,3	148,8	8586,7	12279,2	4247,5	1971,0	92,9	5452,9	7313,2
1998	5225,2	2290,2	148,5	8697,9	13934,9	4549,7	2070,4	105,7	5830,9	8117,7
1999	5281,8	2310,0	148,4	8863,6	14521,3	4661,9	2105,8	108,9	5988,2	8648,0
2000	5334,4	2344,6	146,1	8933,1	14419,2	4791,5	2165,0	110,4	6217,1	9348,4

5-илова

Хўжаликдаги чорва моллари бош сони ва маҳсулдорлиги ўзгаришининг ялпи чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга таъсири таҳлили

Маҳсулот турлари	Чорва моллари (бош)		Маҳсулдорлик (кг)		Ялпи маҳсулот (н)			Ялпи маҳсулотнинг ўлчовини, (н)		
	Реска бўйича	Ҳақиқатда	Реска бўйича	Ҳақиқатда	Реска бўйича	Ҳақиқатда	Шартли ялпи маҳсулот (ҳақиқий чорва бош сони ва рескадаги маҳсулдорлик бўйича)	Жами	Шўр жумладан	
									Чорва бош сони ҳисобига	Маҳсулдорлик ҳисобига
1	2	3	4	5	6(2x4)	7(3x5)	8(3x4)	9(7-6)	10(8-6)	11(8-7)
1.Ўт	480	445	2500	2757	11500	12266	11125	786	-375	1141
2.Барча йилдаги чорва моллар	880	1055	152,2	138	1340	1456	1606	116	266	-150
3.Жив	1809	1909	2,1	2,2	38	42	40	4	2	2

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Кабинетом Министров. республики, 14 сентября 1994. № 344.
2. Закон Республики Узбекистан «О земле, о собственности, об аренде». Сборник нормативных актов.- Вып. I -Т.: Адолат, 1991.
3. «Давлат миллий статистикаси тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, №7, 1993.
4. Закон Республики Узбекистан «О банках и банковской деятельности, о разгосударствлении и приватизации». Сборник нормативных актов. Вып. 5. -Т.: Адолат, 1993.
5. Закон Республики Узбекистан «Об иностранных инвестициях, об образовании, о биржах и биржевой деятельности, о дехканском (фермерском) хозяйстве». Сборник нормативных актов. Вып. 6 -Т.: Адолат, 1994.
6. Законодательство Республики Узбекистан о внешнеэкономической деятельности. -Т.: Шарк, 1995.
7. Таможенное законодательство Республики Узбекистан. -Т.: Шарк, 1995.
8. Создание и организация деятельности предприятий, Сборник нормативных актов. -Т.: Шарк, 1995.
9. Каримов И. Ўзбекистон: миллий мустақиллик, иқтисодий, сиёсат, мафкура. I-Т. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
10. Каримов И. Наша цель: свободная и процветающая Родина. II. -Т.: Узбекистан, 1996.
11. Каримов И. По пути создания. III -Т.: Узбекистан, 1996.
12. Каримов И. Родина священная для каждого. III. -Т.: Узбекистан, 1996.
13. Ўзбекистон иқтисодий йўналишлари, 1999-2002 йиллар.
14. Чжен В.А. Основы приватизации. -Т.: Шарк, 1996.
15. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Пер. с нем. Изд. Федеральное статистическое управление Германии, 1995.
16. Экономика и статистика фирм. Учебное пособие. Под Ред. Ильеновой С.Д. -М.: Финансы и статистика, 1996.

17. Ҳамдамов К. Маҳмадалиев У. Микроиқтисод асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1994.
18. Эгамбердиев Э. Микроиқтисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1995.
19. Ғуломов С.С. ва бошқалар. Микроиқтисодиёт. -Т., 2001.
20. Ўлмасов А. Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Мەхнат, 1995.
21. Максимов В.Ф. Микроэкономика. Учебник.- М.,1996.
22. Каримов И.А. 15 февраль 2000 йил. Олий Мажлисда сўзлаган нутқи.
23. Зоҳидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
24. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
25. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. -М., 1990.
26. Гозулов А. Статистика сельского хозяйства. 1985.
27. Макроиқтисодий статистика -Т., 2000.
28. Набиев Х.Н., Абдурахмонов М.А. Ишлаб чиқариш тармоқлари статистикаси. Маъруза матнлари. ТДИУ, -Т., 2000.
29. Шодисв Х., Ҳамроев М., Молия статистикаси. -Т., 2002.
30. Экономическая статистика. Учебник. Под ред. Проскурякова В.М., Фреймунд М.Н., Эйдельман М.Р. 3-е изд. -М., Финансы и статистика, 1983.
31. Макроэкономическая статистика. Учебник. Под ред. Проф. Кулагиной Г.Д. -М.: Финансы и статистика,
32. Новиков М.М., Теслюк И.Е. Макроэкономическая статистика, Часть I и II. Учебное пособие, Минск, Изд. БГЭУ, 1996.
33. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под ред. М.Беляевского -М., Финансы и статистика, 1995.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. Қишлоқ хўжалиги статистикаси предмети ва методи.....	6
1.1. Қишлоқ хўжалиги статистикаси предмети.....	6
1.2. Қишлоқ хўжалиги статистикасининг методи.....	7
1.3. Қишлоқ хўжалиги статистикасининг вазифалари.....	8
Қисқача хулосалар.....	9
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	9
Асосий адабиётлар.....	9
II боб. Ердан фойдаланиш ва яроқли ерлар статистикаси.....	10
2.1. Ер статистикасининг вазифалари.....	10
2.2. Яроқли ерлар таснифи.....	11
2.3. Ердан фойдаланиш ва яроқли ерлар ҳақидаги маълумотлар таҳлили.....	11
Қисқача хулосалар.....	14
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	14
Асосий адабиётлар.....	14
III боб. Экин майдонлари ва кўп йиллик экинлар статистикаси.....	15
3.1. Экин майдонлари статистикаси.....	15
3.2. Кўп йиллик экинлар ҳақида тушунича.....	17
3.3. Экин майдонлари ва кўп йиллик экинларининг статистик таҳлили.....	18
Қисқача хулосалар.....	20
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	20
Асосий адабиётлар.....	20
IV боб. Ҳосил ва ҳосилдорлик статистикаси.....	21
4.1. Ҳосил ва ҳосилдорлик ҳақида тушунича ва бу соҳада статистиканиннг вазифаси.....	21
4.2. Ҳосил ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари.....	21
4.3. Ялпи ҳосил ва ҳосилдорлик режаларининг бажарилиш ҳақидаги маълумотларининг иқтисодий статистик таҳлили.....	24
Қисқача хулосалар.....	26
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	26
Асосий адабиётлар.....	26
V боб. Чорвачилик статистикаси.....	27
5.1. Чорва молларининг сони ва таркибий кўрсаткичлари.....	27
5.2. Подани тўлдириш кўрсаткичлари ва пода айланмаси.....	32
5.3. Чорва молларининг маҳсулдорлиги кўрсаткичлари.....	38
Қисқача хулосалар.....	45
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	45
Асосий адабиётлар.....	45
VI боб. Ем-хашак манбаи статистикаси.....	46
6.1. Ем-хашак манбаи статистикасининг вазифалари.....	46
6.2. Ем-хашак манбаи ва унинг турлари.....	46
6.3. Ем-хашак тўғрисидаги маълумотлар ва уларнинг иқтисодий статистик таҳлили.....	48
Қисқача хулосалар.....	52
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	52

Асосий адабиётлар.....	52
VI боб. Қишлоқ хўжалигининг асосий фондлари ва механизациялаш статистикаси.....	53
7.1. Асосий ишлаб чиқарини фондлари ҳақида тушунча ва статистиканинг вазифалари.....	53
7.2. Асосий фондларининг баҳоланиши.....	53
7.3. Қишлоқ хўжалигининг механизациялаштириш ва электрлаштириш статистикаси.....	58
Қисқача хулосалар.....	66
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	66
Асосий адабиётлар.....	66
VIII боб. Қишлоқ хўжалигининг меҳнат ресурслари, меҳнат унумдорлиги ва меҳнатга ҳақ тўлаш статистикаси.....	67
8.1. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари.....	67
8.2. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари.....	69
8.3. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг статистик таҳлили... ..	71
Қисқача хулосалар.....	76
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	76
Асосий адабиётлар.....	76
IX боб. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархи статистикаси.....	77
9.1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархи статистикаси.....	77
9.2. Маҳсулот таннархининг тузилиши.....	78
9.3. Маҳсулот таннархининг иқтисодий статистик таҳлили.....	79
Қисқача хулосалар.....	81
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	81
Асосий адабиётлар.....	81
X боб. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари статистикаси.....	82
10.1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳақида тушунча.....	82
10.2. Деҳқончилик маҳсулотлари статистикаси.....	82
10.1. Чорвачилик маҳсулотлари статистикаси.....	84
Қисқача хулосалар.....	87
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	87
Асосий адабиётлар.....	87
Иловалар.....	88
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	90

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. SUBJECT AND TASKS OF STATISTICS OF AGRICULTURE.....	6
1.1. Subject of statistics of agriculture	6
1.2. Method of statistics of agriculture	7
1.3. Tasks of statistics of agriculture.....	8
Brief conclusions.....	9
Questions for discussion and control.....	9
Main literature.....	9
PART-II. STATISTICS OF LAND USAGE AND FERTILE LANDS.....	10
2.1. Tasks of land statistics	10
2.2. Classification of fertile land.....	11
2.3. Information analysis on land-usage and fertile lands	11
Brief conclusions.....	14
Questions for discussion and control.....	14
Main literature.....	14
PART-III. STATISTICS OF SOWN AREAS AND PERENNIAL PLANTS.....	15
3.1. Statistics of sowing areas.....	15
3.2. Concept of perennial plants.....	17
3.3. Statistic analysis of sowing areas and perennial plants.....	18
Brief conclusions.....	20
Questions for discussion and control.....	20
Main literature.....	20
PART-IV. STATISTICS OF CROP AND PRODUCTIVITY.....	21
4.1. Concept of yield and productivity and tasks of statistics in this areas.....	21
4.2. Indicators of yield and productivity	21
4.3. Economical analysis of information on gross yield and fulfillment of plan on productivity.....	24
Brief conclusions.....	26
Questions for discussion and control.....	26
Main literature.....	26
PART-V. STATISTICS OF LIVESTOCK.....	27
5.1. Indicators of livestock amount and its compositions.....	27
5.2. Cycle of herd and indicators of filling the herd	32
5.3. Indicators of productivity of livestock	38
Brief conclusions.....	45
Questions for discussion and control.....	45
Main literature.....	45
PART-VI. STATISTICS OF SOURCE OF FORAGE.....	46
6.1. Tasks of statistics of forage source.....	46
6.2. Source of forage and its types	46
6.3. Information about forage and their economical statistical analysis.....	48
Brief conclusions.....	52
Questions for discussion and control.....	52
Main literature.....	52

PART-VII. STATISTICS OF FIXED CAPITAL AND MECHANIZATION OF AGRICULTURE	53
7.1. Concept of fixed capital and tasks of statistics	53
7.2. Evaluation fixed capitals	53
7.3. Statistics of mechanization and electrification of agriculture	58
Brief conclusions	66
Questions for discussion and control	66
Main literature	66
PART-VIII. STATISTICS OF MANPOWER, PRODUCTIVITY OF LABOR AND PAYMENT FOR WORK IN AGRICULTURE	67
8.1. Manpower in enterprises	67
8.2. Indicators of labor productivity in agriculture	69
8.3. Analysis of productivity in agriculture	71
Brief conclusions	76
Questions for discussion and control	76
Main literature	76
PART-IX. STATISTICS OF COST OF AGRICULTURAL PRODUCTS	77
9.1. Statistics of cost of agricultural products	77
9.2. Structure of cost of products	78
9.3. Economic and statistic analysis of product's cost	79
Brief conclusions	81
Questions for discussion and control	81
Main literature	81
PART-X. STATISTICS OF AGRICULTURE PRODUCTS	82
10.1. Concept of agriculture products	82
10.2. Statistics of farming products	82
10.3. Statistics of cattle breeding products	84
Brief conclusions	87
Questions for discussion and control	87
Main literature	87
Appendix	88
LIST OF BIBLIOGRAPHY	90

АБДУРАХМОНОВ МИРЗАТИЛЛА
АБДУЛЛАЕВИЧ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СТАТИСТИКАСИ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Йўмасев
Техник муҳаррир ва мусаввир:
Акбарали Мамасолиев.
Муҳаррир — М. Ваҳобова;
Техник муҳаррир — Ш.Тожиёв;
Мусахҳиҳ — Ж. Йўлдошев;
Компьютерда саҳифаловчи — С. Сайфуллаев

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsuc.uz
Электрон почта манзили: info@tsuc.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.
Қўғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.
Нашр ҳисоби тобоғи 6. Нусхаси 500
Буюртма № 30

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти. 700000,
Тошкент, ЖК-Неру, 1.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
босмахонасида чоп қилинди.
Тошкент шаҳри, Хадича Сулаймонова, 33-уй

АБДУРАХМОНОВ Мирзатилла Абдуллаевич
— «Статистика» кафедраси доценти, иқтисод
фанлари номзоди. У 4 та ўқув қўланма ва 25
тадан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси —
«Ўзбекистон Республикасида инвестицион
фаолият самарадорлигини статистик баҳолаш
методологиясини такомиллаштириш».

